

## І. ГЕОГРАФІЯ РЕКРЕАЦІЇ ТА ТУРИЗМУ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПИТАННЯ

УДК 911.3:615.825

<https://doi.org/10.17721/2308-135X.2020.57.3-8>

Белоусова Наталья Владимировна,  
кандидат географических наук, доцент  
Скоростецкая Ольга Александровна

Національний авіаційний університет, Київ, Україна,  
e-mail: belousova-69@ukr.net  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ,  
Україна, e-mail: lilamirinda@icloud.com

### СУЧАСНІ РЕАЛІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТУРИСТИЧНОГО РИНКУ УКРАЇНИ В КОРОНАВІРУСНИЙ ПЕРІОД: ВИКЛИКИ ТА ПРАКТИЧНІ РІШЕННЯ

**Мета.** Розглянути проблематику життєдіяльності туристичного ринку в сучасних умовах коронавірусного періоду з акцентом на адаптацію механізму туристичного обслуговування, перебудову людської свідомості та на пошуки шляхів оптимізаційної реалізації нових підходів у практичній роботі туристичних агенцій і вищих навчальних закладів, які готують фахівців туристичної індустрії.

**Методика.** Використані аналітичний, статистичний, порівняльно-географічний методи.

**Апробація.** Основні концептуальні питання щодо проблематики існування туристичної сфери України в період коронавірусу, були озвучені на дистанційній Всеукраїнській науково-практичній конференції «Український туризм в умовах корона та пост коронавірусного періоду: антикризові сценарії, міжнародний досвід, кращі практики», яка була організована за сприянням кафедри географії України та кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка, до роботи якої були запрошені фахівці-практики туристичної галузі, представники держустанов, дотичних до туризму, викладачі вишів міста Києва та України.

**Наукова новизна.** В рамках сучасної життєдіяльності людства, відкорегованого останнім спалахом пандемії всесвітнього масштабу COVID-19, виникла низка проблем економічного, політичного, соціального, господарського, освітнього та загального людського характеру, вирішення яких потребує суттєвого переосмислення існуючої ситуації у суспільстві та наданні пропозицій щодо нового формату подальшого життя людства та, зокрема, в Україні. Враховуючи особливості розвитку туризму в кожній окремо взятій країні, першочерговими плановими діями повинна стати розробка та впровадження «Дорожньої карти туристичного розвитку в Україні», в якій будуть прописані основні положення щодо практичної реалізації програми в період коронавірусу та етапу виходу з пост коронавірусного періоду. В статті аналізується міжнародний досвід реалізації таких програм, оцінюється фактичний матеріал, який стосується запровадження «Дорожньої карти» в умовах роботи українського туристичного ринку.

**Практична значимість.** В статті піднімаються непрості питання, що стосуються реалій сучасного життя людей в рамках діяльності туристичної сфери України, з її проблемами, викликами та практичними рішеннями. Матеріали публікації можуть бути використані під час навчального процесу у вищих навчальних закладах, що здійснюють підготовку фахівців для української туристичної індустрії, практичній діяльності туристичних операторів і агенцій, в процесі роботи департаментів та фахових установ, які дотичні до туристичної системи надання послуг або до процесів вивчення питань впровадження інноваційних технологій у туристичну сферу України.

**Ключові слова:** короно вірус, виклики та реалії сучасного життя, пандемія, дорожня карта, туристичний ринок України, міжнародний досвід, перспективні рішення.

УДК 911.3:615.825

<https://doi.org/10.17721/2308-135X.2020.57.3-8>

Белоусова Наталья Владимировна,  
кандидат географических наук, доцент  
Скоростецкая Ольга Александровна

Национальный авиационный университет, Киев, Украина,  
e-mail: belousova-69@ukr.net  
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев,  
Украина, e-mail: lilamirinda@icloud.com

### СОВРЕМЕННЫЕ РЕАЛИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТУРИСТИЧЕСКОГО РЫНКА УКРАИНЫ В КОРОНАВИРУСНЫЙ ПЕРИОД: ВЫЗОВЫ И ПРАКТИЧЕСКИЕ РЕШЕНИЯ

**Цель.** Рассмотреть проблематику жизнедеятельности туристического рынка в современных условиях коронавирусного периода с акцентом на адаптацию механизма туристического обслуживания, перестройку сознания и на поиски путей оптимизационной реализации новых подходов в практической работе туристических агентств и высших учебных заведений, которые готовят специалистов туристической индустрии.

**Методика.** Использованы аналитический, статистический и сравнительно-географический методы.

**Апробація.** Основные концептуальные вопросы по проблематике существования туристической сферы Украины в период коронавируса, были озвучены на дистанционной научно-практической конференции «Украинский туризм в условиях корона и пост коронавирусного периода: антикризисные сценарии, международный опыт, лучшие практики», которая была организована при содействии кафедры географии Украины и кафедры страноведения и туризма Киевского национального университета имени

Тараса Шевченко, в работе которой приняли участие специалисты-практики туристической отрасли, представители госучреждений, касающихся туризма, преподаватели вузов города Киева и Украины.

*Научная новизна.* В рамках современной жизнедеятельности человечества, откорректированы последней вспышкой пандемии всемирного масштаба COVID-19, возник ряд проблем экономического, политического, социального, хозяйственного, образовательного и общего человеческого характера, решение которых требует существенного переосмысления существующей ситуации в обществе и предоставление предложений относительно нового формата дальнейшей жизни человечества и, в частности, в Украине. Учитывая особенности развития туризма в каждой отдельно взятой стране, первоочередными плановыми действиями должна стать разработка и внедрение «Дорожной карты туристического развития в Украине», в которой будут прописаны основные положения по практической реализации программы в период коронавируса и этапа выхода из пост коронавирусного периода. В статье анализируется международный опыт реализации таких программ, оценивается фактический материал, касающийся введения «Дорожной карты» в условиях работы украинского туристического рынка.

*Практическая значимость.* В статье поднимаются непростые вопросы, касающиеся реалий современной жизни людей, в рамках деятельности туристической сферы Украины, с ее проблемами, вызовами и практическими решениями. Материалы публикации могут быть использованы в учебном процессе в высших учебных заведениях, осуществляющих подготовку специалистов для украинской туристической индустрии, практической деятельности туристических операторов и агентств, в процессе работы департаментов и профессиональных учреждений, касаются туристической системы предоставления услуг или процессов изучения вопросов производства инновационных технологий в туристическую сферу Украины.

*Ключевые слова:* корона вирус, вызовы и реалии современной жизни, пандемия, дорожная карта, туристический рынок Украины, международный опыт, перспективные решения

UDC 378.1:615. 825

<https://doi.org/10.17721/2308-135X.2020.57.3-8>

*Bielousova Natalya Vladimirovna,*  
Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor  
*Skorostetska Olha Alexandrovna*

National aviation University, Kyiv, Ukraine, e-mail: belousova-69@ukr.net

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv  
Ukraine, e-mail: lilamirinda@icloud.com

#### MODERN REALITIES OF THE TOURISM MARKET OF UKRAINE DURING THE CORONAVIRUS PERIOD: CHALLENGES AND PRACTICAL SOLUTIONS

*Purpose.* To consider the problems of the tourism market in modern conditions, the crown of the viral period, with an emphasis on adapting the mechanism of tourist services, restructuring consciousness and looking for ways to optimize the implementation of new approaches in the practical work of travel agencies and higher educational institutions that train specialists in the tourism industry.

*Methodology.* Analytical, statistical, comparative-geographical and synthetic methods were used.

*Results.* The main conceptual issues on the problems of the existence of the tourist sphere of Ukraine during the corona of the virus were voiced at the remote scientific and practical conference "Ukrainian tourism in the conditions of the corona and post corona of the viral period: anti-crisis scenarios, international experience, best practices", which was organized with the assistance of the department Geography of Ukraine and the Department of Regional Studies and Tourism of the Taras Shevchenko National University of Kyiv, to which experts-practitioners of the tourism industry, representatives of state institutions related to tourism, teachers of universities in the city of Kiev and Ukraine were invited.

*Scientific novelty.* As part of the modern life of mankind, corrected by the latest outbreak of the global pandemic COVID-19, a number of problems of economic, political, social, economic, educational and general human nature have arisen, the solution of which requires a significant rethinking of the existing situation in society and the provision of proposals for a new format for future life humanity and, in particular, in Ukraine. Taking into account the peculiarities of tourism development in each individual country, the priority planned actions should be the development and implementation of the "Roadmap for Tourism Development in Ukraine", which will spell out the main provisions for the practical implementation of the program during the corona virus and the stage of exit from the post-coronavirus period. The article analyzes the international experience in the implementation of such programs, evaluates the factual material concerning the introduction of the "Road Map" in the conditions of the Ukrainian tourist market.

*Practical significance.* The article raises difficult issues related to the realities of modern life of people within the framework of the tourism sector of Ukraine, with its problems, challenges and practical solutions. The publication materials can be used in the educational process in higher educational institutions that train specialists for the Ukrainian tourism industry, the practical activities of travel operators and agencies, in the process of work of departments and professional institutions, relate to the tourism system of providing services or the processes of studying the production of innovative technologies in tourism sphere of Ukraine.

*Keywords:* corona virus, challenges and realities of modern life, pandemic, roadmap, Ukrainian tourism market, international experience, promising solutions

*Постановка проблеми.* Зважаючи на глобальні виклики сучасності та національні особливості їх прояву в суспільному житті загалом та в туристичній діяльності зокрема, необхідним кроком є продовження роботи над консолідацією зусиль органів влади, провідних фахівців туристичної та дотичних галузей, профільних НГО, закладів вищої освіти, які готують фахівців для сфери туризму, задля сприяння розробці та втіленню конкретних стратегій та планів оперативних дій з відновлення туризму та рекреації у період пандемії та посткоронавірусний період.

*Аналіз останніх досліджень і публікацій.* Основою інформаційного поля з даного питання є низка інтернет-публікацій, виступи фахівців туристичної сфери, представників громадськості, представників медичної і транспортної сфери, викладачів вищих навчальних закладів та інших дотичних до туризму організацій. Значну роль у вивченні питання з регулювання туристичного ринку у світі, відіграють міжнародні організації, які виконують аналітичну оцінку сучасного стану світового туризму, розробляють програми з підтримки туристичної галузі «на плаву», прописують механізми виходу людства з затяжного процесу подолання пандемії.

*Мета статті.* Проаналізувати сучасний стан роботи туристичного ринку України в період пандемії COVID-19, з'ясувати проблеми й сучасні реалії даної ситуації і визначити пріоритетні шляхи виходу з неї. Досягнення даної мети вбачається шляхом об'єднання зусиль всіх зацікавлених та відповідальних сторін, створення та сприяння імплементації необхідних протоколів безпеки для різних видів туристичної діяльності.

*Виклад основного матеріалу дослідження.* Туризм, останніми десятиліттями, представляв собою потужну економічну ланку, яка активно розвивалась у світі, набирала постійних обертів, запроваджувала найкращі інноваційні технології й акумулювала значні фінансові потоки, які для деяких країн були основним джерелом доходу. Український туристичний ринок став відчувати нестабільність у роботі ще у 2014 р., з початком військових дій на сході України. До 2019 року ситуація більш-менш стабілізувалась, хоча зрушилися пріоритети українців щодо міст і країн відпочинку, формуючи усталену тенденцію до виїзного туризму (рис.1).

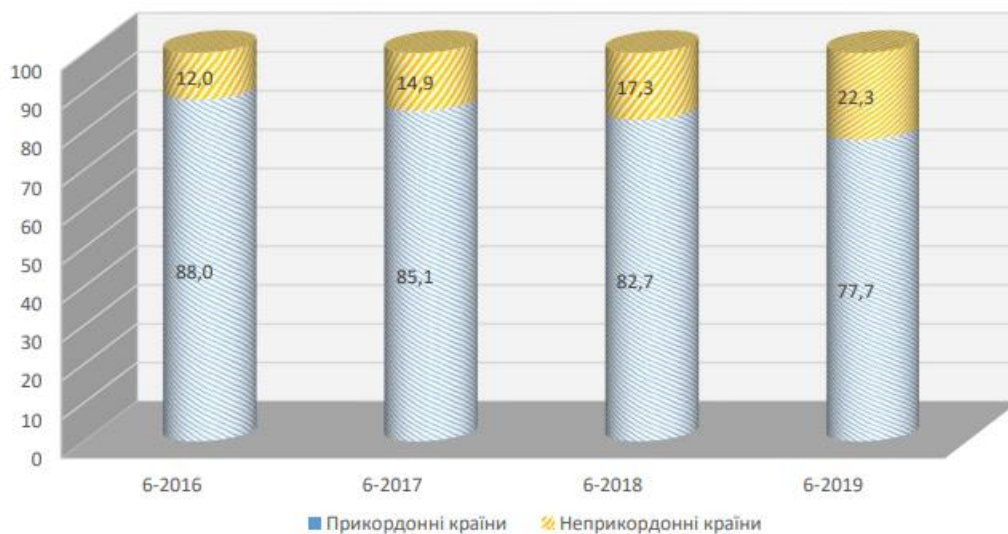


Рис. 1 Структура виїзного туристичного потоку, % [4]

Порівнюючи статистичні дані 2017-2019 рр., можна констатувати факт того, що у структурі в'їзного туризму спостерігалось зниження подорожей до країн-сусідок і підвищились кількісні показники туристичних потоків до країн Європи, Азії та інших регіонів світу (рис.2).

Аналізуючи офіційні дані потоків в'їзного туризму серед іноземців [2], необхідно акцентувати увагу на тому, що туристи з прикордонних країн у 2018 р. більш активно відвідували Україну в порівнянні з 2019 р. І навпаки, туристи з більш віддалених (не прикордонних) країн світу суттєво активізувались у 2019 р., порівняно з попереднім 2018 р. (рис.3).

Трохи інша ситуація спостерігалась у напрямі розширення або «масштабування» підприємств туристичної сфери. За даними Ліцензійного реєстру суб'єктів туроператорської діяльності Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [2], станом на 01 січня 2019 р. було видано 2 737 ліцензій організаціям, які здійснюють туристичну діяльність, що вказує на

зменшення таких операцій у порівнянні з 2018 р. (послугами туроператорів скористалися 3 376,4 тис. туристів) [4]. Така тенденція мала позитивно вплинути на економічну складову України і загалом на імідж країни.

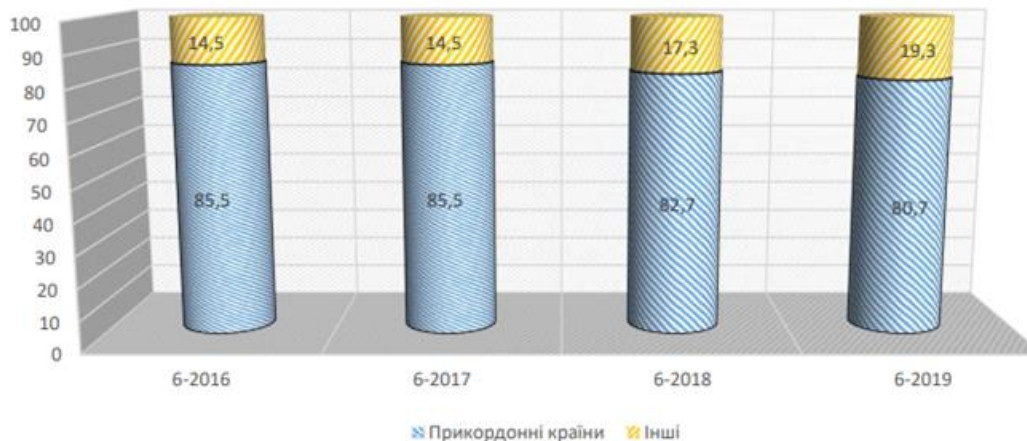


Рис. 2 Структура в'їзного туристичного потоку, % [4]

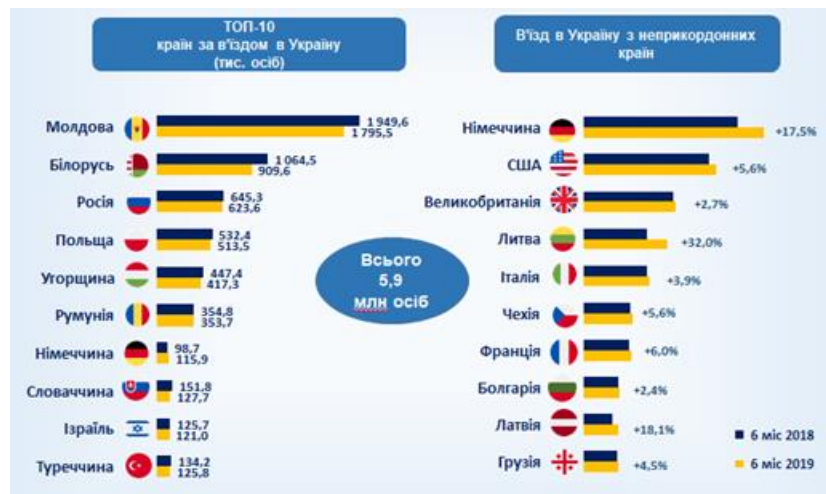


Рис. 3 В'їзд іноземців в Україну [4]

На перспективу, Україна мала всі шанси і надалі підвищувати кількісні показники туристичних подорожей, якби не пандемія COVID-19, яка змінила уявлення про багато речей в житті людини та обумовила «новий» погляд на подальше життя людства, в «нових» умовах.

Сучасні реалії життя в період короно вірусу мають нестабільний характер практично в усіх країнах світу. За оцінкою UNWTO, число тих, хто захворів на COVID-19 (на 3.09.2020 р.) перевищило показник в 23 мільйони осіб. Найбільші показники з кількості заражених мають США (5,63 млн. осіб), Бразилія (3,53 млн. осіб) та Індія (2,97 млн. осіб), що пояснюється кількісними показниками народонаселення та якісними показниками рівня життя в країнах. Зростає останнім часом кількість хворих в країнах Західної Європи. Так, в Німеччині за добу (з 03.09. по 04.09.2020 р.) вірус був виявлений у 2034 чоловік, що є максимальним приростом з моменту активної фази короно вірусу та рекордом з кінця квітня [2].

У Франції, за цей же період (з 03.09. по 04.09.2020 р.), число нових випадків зараження перевищило 4000, що є теж своєрідним рекордом країни за період з травня по вересень. В Італії вперше, з середини травня, за добу було зафіксовано тисячу сімдесят одне нове зараження, що перевищило поріг в 1000 випадків, з моменту послаблення жорстких карантинних обмежень в середині травня.

За даними SARS-CoV-2, тенденція до збільшення приросту підтверджених заражень за цей же період, спостерігається і в Україні (2328 випадків). Даний показник став найбільшим з моменту проникнення інфекції в країну, зазначає Міністерство охорони здоров'я. Загальна кількість інфікованих досягла 102 971 осіб, з них: 2244 померли, 51 735 одужали. Найбільше пацієнтів із

захворюванням COVID-19 - у Львівській області (12 965), Києві (11 507) та Чернівецькій області (8713) [4].

Безумовно, що така тенденція з погіршення загально світової та загальнодержавної картини захворюваності, не сприяє стабільному розвитку туризму. Всесвітня туристська організація прогнозує, що в 2020 році число туристів з усього світу знизиться на третину - з 1,4 до 1 млрд. осіб [5].

Експерт Інституту туризму і дослідження курортів в Північній Європі Ульф Зонтаг (Ulf Sonntag) вважає, що цифри, названі цією організацією, можуть виявитися занадто оптимістичними. Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) виходить з того, що кількість туристів у світі в цьому році може скоротитися на 40-70 відсотків [5]. У порівнянні з 2019 роком (1,5 млрд. осіб), в туристичний сезон 2020 року відсоток падіння кількості туристичних потоків становив 58 % і склав 850 млн. осіб. У найближчі роки прогнозується зниження туристичних потоків на 70% (до 1,2 млрд. осіб).

Виникає питання щодо моніторингу й аналізу ситуативних реалій на світовому туристичному ринку та створенню механізму подолання кризової ситуації в період короно вірусу та відновлення туристичних потоків після його закінчення.

На даний момент потрібні стратегічні сценарії і практичні рекомендації виходу людства з даного кризового стану. Всесвітня туристична організація разом з Європейським банком реконструкції і розвитку, в якості рекомендаційного документу, запропонували «Дорожню карту» з відновлення туризму в період короно вірусу, яка була затверджена і анонсована 28.05.2020 р. на офіційному сайті ВТО.

Основними кроками з подолання кризи, викладених у даній Стратегії, є:

1. Забезпечення ліквідності та захищеності робочих місць;
2. Забезпечення безпеки людей під час туристичних подорожей.
3. Відкриття кордонів між країнами та відповідальність за даний крок.
4. Створення нових робочих місць за рахунок інноваційних технологій.
5. Розвиток приватного ефективного партнерства.
6. Гармонізація та координація всіх протоколів на міжнародному рівні.
7. Впровадження нових інновацій як «нової нормальності» [2].

«Дорожня карта з розвитку туризму в Україні» була презентована на державному та регіональному рівнях ще у 2019 році, а в 2020 році до документу доданий ще один розділ, в якому викладені шляхи виходу українського туристичного ринку з кризи. Це комплексний документ, який розбитий на 4 блоки (система якості надання туристичних послуг, статистичні дані, маркетинг туристичних дестинацій, рекомендації з подолання кризи в туристичній сфері країни). До 2030 року планується розробити ще 4 блоки, в яких планується відобразити результати виконання рекомендацій перших блоків та запропонувати шляхи подальшого практичного вирішення проблем розвитку та стабілізації туристичної сфери [2].

На даний момент в Україні криза відбувається і на рівні формування головного департаменту з туризму України. В процесі реформування, був ліквідований департамент туризму, що потягнуло за собою зупинку видачі ліцензій туроператорам і зірок готелям, й досі не сформована структура нової туристичної Агенції, яка б могла активно включитись в реалізацію програми «Дорожньої карти».

Тому сучасний туризм, як в світі, так і в Україні, проходить новий етап свого становлення: від глобального (виїзного) до внутрішнього (регіонального), у вигляді локальних подорожей до місцевих туристичних дестинацій: пам'яток природи, історії, культури, археології, архітектури. Відбувається перехід від моделі «Прийом в'їзних туристів» до моделі «розвиток внутрішнього туризму».

Внаслідок загально соціальних змін відбуваються зміни практично в усіх сферах життєдіяльності людей. Якщо говорити про туризм, то одним з головних напрямів його розвитку є транспортна галузь, яка забезпечувала вимоги туриста, надаючи свої послуги. В сучасних умовах існування туристичної галузі, відбуваються підміни габаритності транспортних засобів: рекомендується використовувати приватні, малогабаритні літаки, приватні автомобілі, відпочинок на островах, які характеризуються меншим скупченням людей на фоні постійного виконання правил поведінки та захисту під час короно вірусу.

Існують і перші сценарії того, кому і в якій послідовності можна буде знову відвідувати туристичні регіони. Спочатку планується дозволять відвідування тим, у кого в туристичних

регіонах є власне житло. Потім туристам, які будуть зупинятися на нічліг, а потім вже тим, хто приїжджає без ночівель.

На німецьких курортах Балтійського і Північного морів власники готелів думають про те, щоб надавати в туристичних цілях лише кожне друге ліжко-місце, щоб не допустити масового скупчення туристів. З Італії надійшла пропозиція ізолювати лежаки на пляжі і столики в ресторанах за допомогою плексигласу - боксів з органічного скла. Чи стануть плексигласові бокси виходом із ситуації - життя покаже. Але, в будь-якому випадку, цей приклад показує, які креативні та інноваційні спроби робляться для того, щоб врятувати туристичну галузь.

**Висновок.** Кордони для туристів відкриються лише в самому кінці покрокового повернення до нормального життя. Для того, щоб це сталося глобально, спочатку повинна з'явитися вакцина проти корона вірусу або розроблено ефективне лікування. Майже в будь-якому суспільстві, у всякому разі в Європі, туризм є частиною нормального життя. І люди будуть дуже раді знову мати можливість подорожувати. В якому обсязі вони зможуть собі це дозволити, залежить від того, наскільки сильно нас торкнеться економічна криза, що є наслідком пандемії корона вірусу. Але в цілому необхідність надолужити згаяне в плані туризму буде дуже висока.

Хоча й складно передбачити, чи будуть люди подорожувати, як раніше, безспірним залишається думка про те, що багато з них зроблять для себе певні висновки. Актуальна дискусія в туристичній сфері вже давно йде про те, як зробити туризм якіснішим. Туристичні компанії і їх партнери в регіонах зараз використовують час для того, щоб зробити свої пропозиції більш екологічними, при наявності необхідного фінансування. Якщо і є шанс, щоб переорієнтувати сферу туризму і змінити туристичний продукт, то зараз найкращий момент для цього. Але відмовимося ми хоча б частково після пандемії коронавірусу від масового туризму, яким ми його знаємо зараз, поки не відомо.

*Список використаних джерел:*

1. Проект рішення дистанційної Всеукраїнської науково-практичної конференції «Український туризм в умовах корона- та посткоронавірусного періоду: антикризові сценарії, міжнародний досвід, кращі практики» (29 травня 2020 р.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://geo.univ.kiev.ua/uk/vsi-novini.html?start=14>
2. Туризм после пандемии: как коронавирус изменит путешествия. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dw.com/ru/-53225995>
3. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=be44a1a7-69b3-4a77-a86a-447499abdd6&tag=Analitika>
4. Косар Н. С. Дослідження розвитку туризму в Україні в умовах кризи / Н. С. Косар, Н. Е. Кузьо // Актуальні проблеми економіки. - 2016. - № 2. - С. 115-125. - Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ape\\_2016\\_2\\_15](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ape_2016_2_15).
5. Прокопенко Т.П. Развитие туристической галузі в Україні: теоретичні та економічні аспекти. Географія та туризм: Наук. зб. /Ред.кол.: Любіцева О.О.(гол. ред.) та ін. – К.: Альфа-ПИК, 2019. – Вип. 53. – С.16-26

*Список использованных источников:*

1. Проект решения дистанционной Всеукраинской научно-практической конференции «Украинский туризм в условиях корона- и посткоронавирусного периода: антикризисные сценарии, международный опыт, лучшие практики» (29 мая 2020). - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://geo.univ.kiev.ua/uk/vsi-novini.html?start=14>
2. Туризм после Пандемия: как коронавируса изменит путешествия. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.dw.com/ru/-53225995>
3. Министерство экономического развития и торговли Украины [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=be44a1a7-69b3-4a77-a86a-447499abdd6&tag=Analitika>
4. Косарь Н. С. Исследование развития туризма в Украине в условиях кризиса / Н. С. Косарь, Н. Е. Кузе // Актуальные проблемы экономики. - 2016. - № 2. - С. 115-125. - Режим доступа: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ape\\_2016\\_2\\_15](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ape_2016_2_15).
5. Прокопенко Т.П. Развитие туристической отрасли в Украине: теоретические и экономические аспекты. География и туризм: Наук. зб. /Ред.кол.: Любитцева А.А. (гл. Ред.) и др. - М.: Альфа-ПИК, 2019. - Вип. 53. - С.16-26

*References:*

1. A draft decision of the remote All-Ukrainian scientific-practical conference "Ukrainian tourism in the conditions of the corona and post-coronavirus period: anti-crisis scenarios, international experience, best practices" (May 29, 2020). - [Electronic resource]. - Access mode: <http://geo.univ.kiev.ua/uk/vsi-novini.html?start=14>
2. Tourism after the Pandemic: how the coronavirus will change travel. - [Electronic resource]. - Access mode: <https://www.dw.com/ru/-53225995>
3. Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine [Electronic resource]. - Access mode: <http://me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=be44a1a7-69b3-4a77-a86a-447499abdd6&tag=Analitika>
4. Kosar NS Research of tourism development in Ukraine in the conditions of crisis / NS Kosar, NE Kuze // Actual problems of economics. - 2016. - No. 2. - S. 115-125. - Access mode: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ape\\_2016\\_2\\_15](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ape_2016_2_15).
5. Prokopenko T.P. Development of the tourism industry in Ukraine: theoretical and economic aspects. Geography and Tourism: Science. Sat. / Editors: Lyubitseva A.A. (Ch.Ed.), etc. - M.: Alfa-PIK, 2019. - Issue 53. - S.16-26

Надійшла до редколегії 07.09.2020



*Любицева Ольга Олександрівна,*  
доктор географічних наук, професор  
*Сировець Сергій Юрійович,*  
кандидат географічних наук, доцент  
*Урбанська Діана Станіславівна*

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна,  
e-mail: loa13@ukr.net  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна

### ТУРИЗМ В СИСТЕМІ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ

**Мета.** Охарактеризувати напрями транскордонного співробітництва України в сфері рекреації і туризму. Дослідження проблематики прикордонного, а також транскордонного співробітництва, присвячено достатньо багато публікацій як зарубіжних, так і вітчизняних авторів переважно економічного і правового змісту, які здебільшого спрямовані на соціально-економічний аналіз діяльності євро регіонів і оцінку ефективності транскордонного співробітництва та організаційно-управлінського і правового механізмів удосконалення цієї діяльності.

**Методика** полягала в обробці зібраного авторами літературного та статистичного матеріалу з прикордонного і транзитного руху як складових експортно-імпортних відносин в сфері подорожей та їх інфраструктурного забезпечення, а також формування та просування туристичного продукту, сформованого для ознайомлення з прилеглими українськими етнічними землями.

**Наукова новизна.** Запропоновано нові підходи до розгляду транскордонного співробітництва в сфері туризму і рекреації через призму транскордонного співробітництва України з країнами-сусідами. Прикладом розвитку транскордонної співпраці може бути представлена розробка транскордонного туру між Верховинським районом Івано-Франківщини і Марамурським жудцем Румунії на Мармарошині. Одним зі шляхів активізації міжнародного туризму вбачається використання трансграничних природно-рекреаційних і історико-культурних, особливо етнографічних, ресурсів шляхом формування комплексного туристичного продукту в сегменті пізнавального туризму.

**Результати.** Охарактеризовано забезпеченість державного кордону України пунктами пропуску і контролю, а також виконано регіональний аналіз основних країн-партнерів України на ринку туристичних послуг, розроблена технологічна карта туристського маршруту «Від Верховини, оповитої легендами, до вражаюче казкового Марамурешу».

**Практична значимість** полягає у зверненні уваги на можливості транскордонного співробітництва України з країнами-сусідами, особливо на західному кордоні, зі спільного використання прикордонних територій з метою розвитку рекреаційної діяльності і туризму. Транскордонне співробітництво в сфері рекреації і туризму передбачає спільне використання прикордонних територій з рекреаційно-туристичною метою. Сюди можна включати прикордонний туристичний рух, транзитний рух через пункти пропуску і організацію турів по прикордонних етнічних українських землях.

**Ключові слова:** туризм, транскордонне співробітництво, пункти перетину кордону, імпорт і експорт в сфері подорожей.

*Любицева Ольга Александровна,*  
доктор географических наук, профессор  
*Сировец Сергей Юрьевич,*  
кандидат географических наук, доцент  
*Урбанская Диана Станиславовна*

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, г. Киев,  
Украина, e-mail: loa13@ukr.net  
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, г. Киев, Украина  
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, г. Киев, Украина

### ТУРИЗМ В СИСТЕМЕ ТРАНСГРАНИЧНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА УКРАИНЫ

**Цель.** Охарактеризовать направления трансграничного сотрудничества Украины в сфере рекреации и туризма. Исследование проблематики пограничного, а также трансграничного сотрудничества посвящено достаточно много публикаций как зарубежных, так и отечественных авторов преимущественно экономического и правового содержания, которые в основном направлены на социально-экономический анализ деятельности евро регионов и оценку эффективности трансграничного сотрудничества и организационно-управленческих и правовых механизмов усовершенствования этой деятельности.

**Методика** заключалась в обработке собранного авторами литературного и статистического материала по приграничному и транзитному движению как составляющих экспортно-импортных отношений в сфере путешествий и их инфраструктурному обеспечению, а также формирования и продвижения туристского продукта, сформированного для ознакомления с прилегающими украинскими этническими землями.

**Научная новизна.** Предложены новые подходы к рассмотрению трансграничного сотрудничества в сфере туризма и рекреации через призму трансграничного сотрудничества Украины со странами-соседями. Примером развития трансграничного сотрудничества может быть предлагаемая разработка трансграничного

тура между Верховинского района Ивано-Франковской и Марамуреским жудцом Румынии на Мармарошине. Одним из путей активизации международного туризма усматривается использования трансграничных природно-рекреационных и историко-культурных, особенно этнографических, ресурсов путем формирования комплексного туристического продукта в сегменте познавательного туризма.

*Результаты.* Охарактеризованы обеспеченность государственной границы Украины пунктами пропуска и контроля, а также выполнено региональный анализ основных стран-партнеров Украины на рынке туристических услуг, разработана технологическая карта туристского маршрута «От Верховины, увитой легендами, до поразительно сказочного Марамуреша».

*Практическая значимость* заключается в обращении внимания на возможности трансграничного сотрудничества Украины со странами-соседями, особенно на западной границе, по совместному использованию приграничных территорий с целью развития рекреационной деятельности и туризма. Трансграничное сотрудничество в сфере рекреации и туризма предусматривает совместное использование приграничных территорий с рекреационно-туристической целью. Сюда можно включать пограничный туристическое движение, транзитное движение через пункты пропуска и организацию туров по пограничным этническим украинским землям.

*Ключевые слова:* туризм, трансграничное сотрудничество, пункты пересечения границы, импорт и экспорт в сфере путешествий.

UDC 338.48+ 339.92(477)

<https://doi.org/10.17721/2308-135X.2020.57.9-16>

*Liubitseva Olha Olexandrivna,*

Doctor of Geographical Sciences, Professor

*Syrovets Sergey Yurevich,*

Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor

*Urbanska Diana Stanislavovna*

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine,  
e-mail: loa13@ukr.net

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

## TOURISM IN THE SYSTEM OF CROSS-BORDER COOPERATION OF UKRAINE

*Goal.* Describe the areas of cross-border cooperation of Ukraine in the field of recreation and tourism. Many publications of both foreign and domestic authors, mainly of economic and legal content, are devoted to the study of cross-border and later cross-border cooperation. activities.

*The method consisted* of processing the literary and statistical material collected by the authors on border and transit traffic as components of export-import relations in the field of travel and their infrastructure, as well as the formation and promotion of tourist products formed to get acquainted with neighboring Ukrainian ethnic lands.

*Scientific novelty.* New approaches to the consideration of cross-border cooperation in the field of tourism and recreation through the prism of cross-border cooperation of Ukraine with neighboring countries are proposed. An example of the development of cross-border cooperation is the development of a cross-border tour between the Verkhovyna district of Ivano-Frankivsk region and the Maramures district of Romania in the Marmara region. One of the ways to intensify international tourism is the use of cross-border natural and recreational and historical and cultural, especially ethnographic, resources through the formation of a comprehensive tourism product in the segment of cognitive tourism.

*Results.* The provision of the state border of Ukraine with checkpoints and control is described, as well as a regional analysis of the main partner countries of Ukraine in the market of tourist services, developed a technological map of the tourist route "From Verkhovyna, shrouded in legends, to the impressive Maramures."

*The practical significance* lies in paying attention to the possibilities of cross-border cooperation of Ukraine with neighboring countries, especially on the western border, on the joint use of border areas for the development of recreational activities and tourism. Cross-border cooperation in the field of recreation and tourism involves the joint use of border areas for recreational and tourist purposes. These can include border tourist traffic, transit traffic through checkpoints and the organization of tours in the border ethnic Ukrainian lands.

*Key words:* tourism, cross-border cooperation, border crossing points, imports and exports in the sphere of travel and tourism

*Актуальність.* Інтеграційні процеси, притаманні глобалізованому світу на постіндустріальній фазі цивілізаційного розвитку, змінили значення і роль кордонів: з лінії розмежування кордон перетворюється в зону співробітництва. Ознакою цього процесу є формування євро регіонів, що є «юридично закріпленою формою транскордонного регіонального співробітництва між територіальними громадами або органами державної влади прикордонних регіонів кількох держав зі спільним кордоном» [4]. Це транскордонне співробітництво регулюється Європейською рамковою конвенцією про транскордонне співробітництво територіальних утворень та їх органів урядування (Мадрид, 1980) та Європейською хартією місцевого самоврядування (1985). Транскордонне співробітництво спрямоване на формування спільної інфраструктури, створення сприятливих умов для розвитку туризму і рекреації, охорони навколишнього природного середовища, на всебічний розвиток прикордонних територій, які



тривалий час сприймалися в державах як периферійні, але за даних умов можуть перетворитися на центри соціально-економічного розвитку завдяки спільним зусиллям країн-сусідів. Україна ратифікувала Європейську рамкову конвенцію 1993 р. і з того часу доєдналась до формування єврорегіонів, яких було створено 9 по всьому периметру державного кордону країни [8]. Таким чином, транскордонне співробітництво залишається актуальною проблематикою в багатьох галузях співробітництва, але особливо актуальне воно в сфері рекреації і туризму, оскільки туризм за своєю природою є локально-територіальним і активізація регіональних зусиль з розвитку співробітництва в сфері туризму тут має значні перспективи.

*Ступінь дослідження проблеми.* Дослідженням проблематики прикордонного, а пізніше – транскордонного співробітництва присвячено достатньо багато публікацій як зарубіжних, так і вітчизняних авторів переважно економічного і правового змісту, які здебільшого спрямовані на соціально-економічний аналіз діяльності єврорегіонів і оцінку ефективності транскордонного співробітництва та організаційно-управлінський і правовий механізми удосконалення цієї діяльності [8, с. 8-9]. Серед вітчизняних дослідників, які розглядали географічні аспекти, слід відзначити Мальську М., Луцишина П., Чмиря О., а туристичні аспекти транскордонного співробітництва розглядали Біль М., Василюх Н., Горб К., Бучко Ж., Кравців В. та інші.

*Мета статті* полягає у розгляді транскордонного співробітництва в сфері туризму і рекреації в широкому контексті транскордонного співробітництва України з країнами-сусідами задля виявлення сучасних тенденцій і напрямів на основі використання методів узагальнення, аналізу та синтезу аналітичної інформації, обробки відкритої статистичної інформації.

*Вклад основного матеріалу.* Транскордонне співробітництво в сфері рекреації і туризму передбачає спільне використання прикордонних територій з рекреаційно-туристичною метою. Сюди можна включати прикордонний туристичний рух, транзитний рух через пункти пропуску і організацію турів по прикордонних етнічних українських землях. Прикордонний туристичний обмін передбачає спрощений перетин кордону особами, які проживають не менше трьох років на території (до 30 км вглиб країни), яка прилягає до кордону з певною країною-сусідом. Через ці ж території, обладнані відповідною інфраструктурою, здійснюється й транзитний туристичний рух.

Україна має загальну протяжність державного кордону 6992,982 км, з яких 5637,982 км становить сухопутний кордон і 1355 км – морський. Морські кордони маємо з Росією, Грузією, Туреччиною і Болгарією, а сухопутні – з сімома європейськими країнами, з яких найдовший – з Росією на сході, на півночі з Білоруссю, на південному заході з Молдовою та Румунією, на заході з Польщею, Угорщиною та Словаччиною (табл.1).

Таблиця 1

Забезпеченість державного кордону України пунктами перепуску і контролю \*

| Країна-сусід | Протяжність сухопутного кордону, км | Кількість діючих пунктів перетину і контролю(станом на 01.01.2020 р.) |
|--------------|-------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------|
| Польща       | 535                                 | 16                                                                    |
| Словаччина   | 97                                  | 6                                                                     |
| Угорщина     | 128                                 | 8                                                                     |
| Румунія      | 601                                 | 10                                                                    |
| Молдова      | 1202                                | 54                                                                    |
| Білорусь     | 1111                                | 19                                                                    |
| Росія        | 1944                                | 14                                                                    |

\* складена авторами за [2]

Перетинання державного кордону країни, відповідно до Закону України «Про державний кордон України», 1992 р. [1] здійснюється по шляхах сполучення залізничним, автомобільним морським, паромним, річковим, повітряним транспортом і пішки у пунктах пропуску – «це спеціально виділена територія на залізничних та автомобільних станціях, у морських і річкових портах, аеропортах (аеродромах) з комплексом будівель, споруд і технічних засобів, де здійснюються прикордонний, митний та інші види контролю і пропуск через державний кордон осіб, транспортних засобів, вантажів та іншого майна» (ст.9. ЗУ) [1] .

За даними Держприкордонслужби України [2], з 2014 р., коли обсяги пропускних операцій порівняно з попереднім 2013 р. впали у 1,4 рази, в подальшому (до початку карантинних заходів, пов'язаних з пандемією COVID-19) вони збільшувались в середньому на 2% за рік, досягнувши у 2019 р. 102, 3 млн. осіб і 17,3 млн. од. транспорту. Найбільше пропускних операцій припадає на повітряний транспорт (понад 20%), а серед наземних перетинів основний потік серед 7 країн-

сусідів припадає на Польщу (21%), Молдову (11%), Росію (10%) та Угорщину (8%), сумарна частка яких становить 50% від загального обсягу перетинів. У потоці осіб, що перетинають державний кордон України, виїзний і в'їзний потоки рівноцінні за обсягами і 2/3 цього потоку становлять українці. У пропускних операціях щодо транспортних засобів практично аналогічна картина. За 10 місяців 2020 р. потік осіб, що перетнули державний кордон України, скоротився майже у 3 рази, що характеризує результат тотального запровадження карантинних заходів і опосередковано свідчить про обсяги діяльності індустрії туризму, оскільки саме туристи становили більшість в потоці перетину кордону. У аналітичному році з туристів, яких обслуговували туроператори, 90,1% припадає на виїзний (закордонний) потік і тільки 1,42 % - на обслуговування в'їзного потоку, // (ukrstat.org) хоча основна частина поїздок, особливо у сусідні країни, фіксується як приватні, тобто самостійно організовані, аналогічно організується й внутрішній туризм. Нажаль, з офіційної статистики неможливо встановити обсяги транскордонної взаємодії загалом і з туристичною метою зокрема, однак загальна туристична статистика дає підстави стверджувати, що найбільші туристичні обміни здійснюються між сусідніми країнами [6] і ця тенденція є стійкою в часі [5].

Пункти перетину кордону, розташовані безпосередньо на кордоні, і пункти контролю, розташовані в транспортних вузлах (в аеропортах, на вокзалах, морських портах) є «воротами» в країну, є тими елементами як транспортної, так і митної інфраструктури, які свідчать про соціально-економічний розвиток країни, а організація їх діяльності – про відкритість країни до зовнішніх комунікацій, в тому числі в сфері рекреації й туризму. Тому ці елементи інфраструктури мають відповідати за рівнем свого обладнання і облаштування європейським нормам, щоб забезпечувати відповідний режим перетину кордону як в технічному, так і в організаційному плані. До облаштування пунктів перетину кордону (ППК) відноситься не тільки облаштування території самого ППК, а й прилеглої території, в т.ч. під'їзних шляхів. Тут слід зазначити, що за останні роки Україна багато зробила для облаштування ППК як в технічному сенсі, так і в сенсі облаштування прилеглої території і під'їзних шляхів, хоча це питання залишається проблемним, оскільки далеко не на всіх ППК рівень розвитку інфраструктури однаково задовільний.

Таблиця 2

Основні країни-партнери України на ринку туристичних послуг (2019 р.)\*

| Основні країни-експортери і імпортери туристичних послуг | % в загальному обсязі експорту послуг, пов'язаних з подорожами (понад 1,0) | % в загальному обсязі послуг, пов'язаних з подорожами |
|----------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------|
| Білорусь                                                 | 6,6                                                                        | 1,7                                                   |
| Єгипет                                                   | 2,8                                                                        | 10,0                                                  |
| Ізраїль                                                  | 4,1                                                                        | 0,4                                                   |
| Індія                                                    | 18,8                                                                       | 0,2                                                   |
| Італія                                                   | 1,7                                                                        | 1,6                                                   |
| Китай                                                    | 3,1                                                                        | 0,3                                                   |
| Кіпр                                                     | 1,7                                                                        | 12,4                                                  |
| Марокко                                                  | 5,4                                                                        | 0                                                     |
| Німеччина                                                | 1,8                                                                        | 1,4                                                   |
| Польща                                                   | 3,1                                                                        | 1,8                                                   |
| Молдова                                                  | 3,0                                                                        | 0,1                                                   |
| Російська Федерація                                      | 1,3                                                                        | 1,2                                                   |
| Велика Британія                                          | 3,3                                                                        | 4,9                                                   |
| США                                                      | 4,3                                                                        | 0,5                                                   |
| Туреччина                                                | 3,2                                                                        | 31,5                                                  |
| Туркменістан                                             | 4,8                                                                        | 0                                                     |
| Франція                                                  | 1,4                                                                        | 0,8                                                   |

\*) складено авторами за [3]

За останні роки обсяги експортно-імпортних операцій України мають тенденцію до зростання з від'ємним зовнішньоторговельним балансом, хоча імпорт незначно перевищує експорт товарів і послуг, збільшується й кількість суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності (переважно за рахунок імпортерів). Експортно-імпортні операції в сфері послуг мають кращі показники, ніж у торгівлі товарами: якщо в торгівлі товарами коефіцієнт покриття імпорту експортом становить

0,82, то в сфері торгівлі послугами – 2,25 (2019 р.) і в торгівлі послугами ми маємо позитивний зовнішньоторговельний баланс.

Послуги, пов'язані з подорожами, в структурі експортно-імпортних відносин України становлять всього 2,1 %, але, якщо до них додати послуги повітряного хоча б транспорту, який забезпечує 2/3 туристичних подорожей (це 15,6%) та рекреаційні послуги з забезпечення відпочинку, оздоровлення та лікування (0,1%), то приблизно 12-13% може припадати на послуги, пов'язані з діяльністю індустрії туризму. Переважання виїзного туризму над в'їзним висвітлюється в статистичних даних як зростання імпорту послуг, пов'язаних з подорожами, і ця тенденція, до коронавірусу, мала значні темпи зростання (в середньому 3%/рік).

Лідером з експорту послуг є м.Київ (26,8% від загального експорту послуг) зі значним «відривом» від наступного регіону-експортера Одеської (5,2%) та Львівської (3,9%) областей, а от частка в імпорті послуг столиці становить понад половину всього імпорту послуг (50,4%) [3].

З 24 країн, які є основними партнерами України на ринку послуг, пов'язаних із подорожами, 17 країн мають показник в експорті туристичних послуг понад 1,0% і в сумі становлять понад 70% в'їзного потоку (таблиця 2). Як туристи до України приїждять громадяни Індії, Марокко, Туркменістану, Китаю, однак вони не є туристами, а становлять основний контингент іноземних студентів, які навчаються у ЗВО країни. Значну частку в'їзного експортного потоку Україна має за рахунок щорічного приїзду хасидів на святкування юдейського Нового року (Рош-га-Шана) до Умані та інших центрів паломництва хасидизму. Переважно з діловою метою приїждять туристи з розвинених країн Європейського Союзу та США. Зворотній потік до цих країн обумовлений також переважно діловими цілями. А от виключно з метою відпочинку українці відвідують Туреччину, Кіпр, Єгипет, які становлять в сумі майже 40% виїзного імпортного потоку. Весь цей обсяг експортно-імпортної діяльності в сфері подорожей забезпечують пункти перетину кордону і пункти контролю як основні елементи митної інфраструктури, що потребує відповідного логістичного забезпечення для їх ритмічної роботи [10; 11].

Ще одним напрямом регіональної співпраці в сфері туризму є організація спільного використання рекреаційно-туристичного потенціалу по обидва боки кордону для активізації туристичних обмінів. На кордоні з Польщею це – Підляшшя, Холмщина, Надсяння, Розточчя, Перемишлянщина; зі Словаччиною - Пряшівщина; з Румунією – Мармарощина. Про спільне використання ресурсів Розточчя ми вже писали [7; 12]. Зокрема, в Розточчі, де вже розвиваються активні форми рекреації, екологічний та різновиди пізнавального туризму на основі спільного використання природно-рекреаційних та історико-культурних ресурсів, задля подолання соціально-економічних проблем малих містечок та історичних сіл прилеглих регіонів авторами пропонувався розвиток: «1) активних видів і форм туризму, їх з'єднання у спільну мережу, особливо веломаршрутів; 2) розвиток мережі релігійних, зокрема, хасидських, маршрутів, які б з'єднали центри хасидизму України та Польщі; 3) формування етно-меморіальних маршрутів, які б демонстрували полікультурність регіону, їх поєднання з транскордонними міжнародними івентами, зокрема, фестивалями культур Розточчя» [7, с.80].

Ще одним прикладом розвитку транскордонної співпраці може бути пропонування розробка транскордонного туру між Верховинським районом Івано-Франківщини і Марамурським жудцем Румунії на Мармарощині.

Мармарощина – історична область Закарпаття, яка зараз поділяється на Північну, приналежну Україні, і Південну, приналежну Румунії. Про українство на цій території нагадують експонати етнографічного музею у м. Мармарош-Сигет, пам'ятки українського дерев'яного сакрального зодчества, що збереглися в окремих селах (наприклад, Архангельська церква в с.Рогоза) тощо. Однак туристичного продукту, який би пропагував дослідження українських етнічних земель, особливо в цій місцевості, практично немає. Звідси й пропозиція з розробки туру вихідного дня для невеликої групи молоді. Маршрут пролягає через пункт пропуску «Солотвино – Сігету Мармаціей». Аналіз діяльності даного пункту пропуску дає підстави визначити, що найзручнішими днями для перетину кордону є середа або четвер, оскільки саме у зазначені дні вихідний потік автотранспорту на даному ППК найменший, що скоротить час проходження митного контролю. У зворотному напрямку для в'їзду в Україну найвдалішим днем буде неділя або понеділок. Більше того, за актуальною інформацією, з 3 жовтня по 17 листопада паровий поїзд «Моканіта» курсує в четвер, п'ятницю, суботу, неділю, починаючи з 9:00 ранку. Тож, очевидно, що найкращим днем для початку туру є середа. Корисні інтернет-сервіси під час планування часу перетину кордону: <https://dpsu.gov.ua/border> – онлайн камери спостереження на пунктах пропуску із сусідніми державами; <http://kordon.sfs.gov.ua> – інформація про час очікування в пунктах

пропуску та черги на кордоні України. Для використання платних автомагістралей Румунії передбачена купівля Rovinieta. Для легкових автомобілів масою менше 3,5 т її ціна становить 3 євро на 7 днів (на 1 день не видається). Варто нагадати, що для в'їзду до Румунії необхідно мати 50 євро на день, але не менше 500 євро на весь період перебування. Проте це не поширюється на жителів прикордонної зони [9].

*Технологічна карта туристського маршруту «Від Верховини, оповитої легендами, до вражаюче казкового Марамурешу». Основні показники маршруту:*

*Вид маршруту:* лінійний, організований, автомобільний

*Термін подорожі (днів/ночівель):* тур вихідного дня, 2 дні/1 ночівля.

*Число туристів в групі:* 7 осіб (через пункт пропуску «Солотвино-Сігету Мармаціей» можуть проїжджати автотранспортні засоби до 9 посадкових місць, включаючи місце водія); 1 гід зі знанням румунської мови

*Загальна протяжність:* 482 км

*Цільова група споживачів:* школярі, студенти чи батьки з дітьми

Таблиця 3

Програма обслуговування туристів за маршрутом

| №   | Назва DESTINATION/ туристичного підприємства                                                     | Адреса                                                         | Час прибуття в DESTINATION | Час перебування на DESTINATION | Відстань до наступної точки | Час переїзду до наступної DESTINATION |
|-----|--------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------|----------------------------|--------------------------------|-----------------------------|---------------------------------------|
| 1.  | Національний природний парк «Верховинський»                                                      | вул. Печіше 3А, с. Верхній Ясенів, Верховинський р-н.          | 9:00                       | 40 хв                          | 9,8 км                      | 15 хв                                 |
| 2.  | Музей «Хата-стая»                                                                                | вул. Жаб'євський потік, смт. Верховина, Івано-Франківська обл. | 10:00                      | 1 год                          | 33 км                       | 1 год                                 |
| 3.  | Віадук у Ворохті                                                                                 | вул. Височана, смт. Ворохта, Івано-Франківська обл.            | 12:00                      | 15 хв                          | 38 км                       | 45 хв                                 |
| 4.  | Водоспад Труфанець                                                                               | сmt. Ясіня, Рахівський р-н., Закарпатська обл.                 | 13:00                      | 30 хв                          | 37 км                       | 43 хв                                 |
| 5.  | Географічний центр Європи                                                                        | с. Ділове, Рахівський р-н., Закарпатська обл.                  | 14:15                      | 15 хв                          | 140 м                       | 1 хв                                  |
| 6.  | Ресторан «Колиба-музей»                                                                          | с. Ділове, Рахівський р-н., Закарпатська обл.                  | 14:30                      | 60 хв                          | 40,8 км                     | 50 хв                                 |
| 7.  | С. Нижня Апша (Миколаївська церква та місцева архітектура)                                       | с. Нижня Апша, Тячівський р-н., Закарпатська обл.              | 16:20                      | 20 хв                          | 8 км                        | 15 хв                                 |
| 8.  | База відпочинку «Ельдорадо» (вечеря та сніданок на базі)                                         | с. Солотвино, Тячівський р-н., Закарпатська обл.               | 17:00                      | ночівля                        | 4,6 км                      | 12 хв                                 |
| 9.  | Пункт перетину кордону «Солотвино-Сігету Мармаціей» (заправка автомобіля)                        | с. Солотвино, Тячівський р-н., Закарпатська область            | 7:00                       | 40 хв                          | 61 км                       | 1 год 12 хв                           |
| 10. | Туристичний маршрут вузькоколіскою «Моканіта» в долині «Вазер» протяжністю 50 км (обід в потязі) | м. Вишово-Вижне, повіт Марамуреш, Румунія                      | 9:00                       | 4 год                          | 43 км                       | 49 хв                                 |
| 11. | Монастир в с. Бирсана                                                                            | с. Бирсана, жудець Марамуреш, Румунія                          | 14:00                      | 1 год                          | 21 км                       | 26 хв                                 |
| 12. | Музей жертв політичних репресій в Сігету-Мармаріцей                                              | м. Сигіт, жудець Марамуреш, Румунія                            | 15:30                      | 1 год                          | 19 км                       | 22 хв                                 |
| 13. | «Веселий цвинтар»                                                                                | с. Сепинца, жудець Марамуреш, Румунія                          | 17:00                      | 1 год                          | 19 км                       | 24 хв                                 |
| 14. | Пункт перетину кордону «Сігету-Мармаріцей-Солотвино» (заправка автомобіля)                       | м. Сигіт, жудець Марамуреш, Румунія                            | 18:00                      | 40 хв                          | 148 км                      | 3 год 20 хв                           |
| 15. | Національний природний парк «Верховинський»                                                      | вул. Печіше 3А, с. Верхній Ясенів, Верховинський р-н.          | 22:00                      | -                              | -                           | -                                     |

Таблиця 4

Розрахунок витрат для туру на 7 осіб (студентів) без ПДВ:

|                                                                                                                                                                                                               |                                                                                                 |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Автомобільне страхування: «Зелена картка» для авто місткістю до 9 чоловік з водієм включно; маршрут не проходить по платній дорозі                                                                            | 673 грн                                                                                         |
| Витрати на пальне (відстань: 468 км; витрати палива: 10, 6 л/км; ціна палива: 27,8 грн)                                                                                                                       | 1420 грн                                                                                        |
| Оплата «Rovientu» для платних доріг                                                                                                                                                                           | 80 грн                                                                                          |
| Страхування                                                                                                                                                                                                   | 292 грн*7 грн=2044 грн                                                                          |
| Екскурсія в музей «Хата-стая»                                                                                                                                                                                 | 20 грн*8=160 грн                                                                                |
| Обід в ресторані «Колиба-музей»                                                                                                                                                                               | 100 грн*9=900 грн                                                                               |
| Вечеря на базі відпочинку «Ельдорадо»                                                                                                                                                                         | 60грн*9=540 грн                                                                                 |
| Ночівля на базі відпочинку «Ельдорадо»                                                                                                                                                                        | 100грн*9=900 грн                                                                                |
| Сніданок на базі відпочинку «Ельдорадо»                                                                                                                                                                       | 70 грн*9=630 грн                                                                                |
| Туристичний маршрут лісовою вузькоколійкою «Моканіта» з включеним обідом (24,96 євро для дорослих та 22,66 євро для студентів (до речі, для школярів ціна становить 17,83 євро, для пенсіонерів – 22,66 євро) | 24,96євро*1+22,66євро*7=183,58євро=4852 грн                                                     |
| Екскурсія до Музею жертв політичних репресій в Сігету-Мармареї                                                                                                                                                | 34 грн (6 лей)*8=272 грн                                                                        |
| Вхід до «Веселого кладовища»                                                                                                                                                                                  | 28 грн (5 лей)*8=224 грн                                                                        |
| Загальна сума                                                                                                                                                                                                 | 673грн+1420грн+80грн+2044грн+160грн+900грн+540грн+900грн+630грн+4852грн+272грн+224грн=12695 грн |
| Сума на 1 людину                                                                                                                                                                                              | 1814 грн                                                                                        |

**Вартість ПДВ:** 12695грн\*20%=2539 грн

**Прибуток турфірми:** 12695грн\*7%=888,65 грн

**Сума на 7 осіб з ПДВ:** 12695+2539+888,65=16123 грн;

**Вартість на одну людину з ПДВ:** 2303 грн.

У ході розробки було проведено дослідження серед студентської молоді щодо програми і вартості пропонованого туру. Відповідно отриманого результату: за дану пропозицію у 2,3 тис.грн. за тур вихідного дня готові заплатити 66,3% опитаних з 104 респондентів (рис.1).

Яку суму Ви готові заплатити за дводенний тур Західна Україна-Румунія? Він включає ночівлю на туристичній базі відпочинку, дворазове харчування, мастер-клас сироваріння, відвідування 2 музеїв та 7 туристичних пам'яток, маршрут гірською вузькоколійкою?

104 відповіді

Ви - ...?



Рис. 1. Сума, яку готова заплатити молодь за дводенний тур

Даний тур належить до пізнавальних, має ознайомчий характер з етнічними українськими землями, які знаходяться зараз на румунській території. Він може бути запропонований як українській, так і румунській молоді. Для промоції даної пропозиції варто створити додаток транскордонних маршрутів із багатомовним аудіосупроводом (на прикладі додатку «Відвідай Івано-Франківськ»), де цікаво подана інформація доповнюється «історично-природним гомоном»: звук трембіти, цимбалів, гірської річки, відлуння карпатських крутосхилів і пропонувати його через комунальні ТПЦ або інформаційні термінали.

**Висновки.** Транскордонне співробітництво України з країнами-сусідами, особливо на західному кордоні, зі спільного використання прикордонних територій з метою розвитку рекреаційної діяльності і туризму є перспективним напрямом як розвитку туризму, так і зовнішніх зв'язків в усій їх різноманітності. З країнами-сусідами ми маємо не тільки зовнішні кордони, які тривалий час роз'єднували населення, що має спільне коріння, а й спільну історію, яку варто відроджувати. Одним зі шляхів активізації міжнародного туризму вбачається використання трансграничних природно-рекреаційних і історико-культурних, особливо етнографічних, ресурсів шляхом формування комплексного туристичного продукту в сегменті пізнавального туризму.

1. Закону України «Про державний кордон України», 1992 р. // (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 2, ст. 5) [електронний ресурс] режим доступу: [Про державний кордон України | від 04.11.1991 № 1777-XII \(rada.gov.ua\)](http://rada.gov.ua)
2. Державна прикордонна служба України // офіційний сайт . [електронний ресурс] режим доступу: [dpsu.gov.ua](http://dpsu.gov.ua)
3. Зовнішня торгівля України. Статистичний збірник. – К., Державна служба статистики України, 2020.- с.166 – . [електронний ресурс] режим доступу: [Збірник 2019 .xls \(ukrstat.gov.ua\)](http://ukrstat.gov.ua)
4. Енциклопедія історії України, Т.3 – Інститут історії України – [електронний ресурс] режим доступу: [ЕВРОПЕЇОН \(history.org.ua\)](http://history.org.ua).
5. Король О.Д. Міжнародні туристичні потоки: суспільно-географічні аспекти формування та геопросторовий розподіл: монографія /О.Д.Король.-Чернівці: Чернівецький нац.ун-т ім. Ю.Федьковича, 2018.-512 с.
6. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти): монографія /О.О.Любіцева.-К.: «Альтерпрес»,2002.- 436с.
7. Любіцева О. О. Войцеховський К., Зінко Ю.В., Кочеткова І.В. Транскордонне співробітництво з туризму на Розточчі [електронний ресурс] / О. О. Любіцева, К. Войцеховський, Ю. В. Зінко, І. В. Кочеткова // Географія та туризм. - 2018. - Вип. 44. - С. 68-80. - Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/gt\\_2018\\_44\\_9](http://nbuv.gov.ua/UJRN/gt_2018_44_9)
8. Мікула Н.А., Толкованов В.В. Транскордонне співробітництво. Навч.посібник – К., видавництво «Крамар», 2011.- 259 с. [електронний ресурс] режим доступу: [Book Trnskordonne final.indd \(slg-coe.org.ua\)](http://book.trnskordonne.final.indd (slg-coe.org.ua))
9. Міністерство закордонних справ України [електронний ресурс] – Режим доступу: <https://mfa.gov.ua/ua/consular-affairs/travel-advice/111-ro>
10. Смирнов І.Г. Логістика туризму: навч.посібник /І.Г.Смирнов.-К.:Знання, 2009.-444 с.
11. Смирнов І.Г. Митна логістика: картографічний аспект [електронний ресурс] режим доступу: [24.pdf \(maptimes.inf.ua\)](http://24.pdf (maptimes.inf.ua))
12. Смирнов І.Г., Любіцева О.О., Белоусова Н.В. Польське Розточчя: потенціал українсько-польської співпраці у сфері рекреації та туризму / Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Серія Географія №1/2 (76/77) 2020.-К.: ВПЦ «Київський університет», с.23-30

References:

1. The law of Ukraine «On the State Border of Ukraine», 1992 // (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR), 1992, № 2, p. 5) [electronic resource] access mode: About the state border of Ukraine from 04.11.1991 № 1777-XII ([rada.gov.ua](http://rada.gov.ua))
2. State Border Guard Service of Ukraine // official site. [electronic resource] access mode: [dpsu.gov.ua](http://dpsu.gov.ua)
3. Foreign trade of Ukraine. Statistical collection. - Kyiv, State Statistics Service of Ukraine, 2020.- p.166 -. [electronic resource] access mode: Collection 2019 .xls ([ukrstat.gov.ua](http://ukrstat.gov.ua))
4. Encyclopedia of the History of Ukraine, Vol. 3 - Institute of History of Ukraine -. [electronic resource] access mode: EUROREGION ([history.org.ua](http://history.org.ua)).
5. Korol O.D. International tourist flows: socio-geographical aspects of formation and geospatial distribution: monograph / O.D Korol. - Chernivtsi: Chernivtsi National University. Yu. Fedkovich, 2018.-512 p.
6. Lyubitseva O.O., Market of tourist services (geospatial aspects): monograph / O.O. Lyubitseva.-K. : "Alterpress", 2002.- 436p.
7. Lyubitseva O.O., Wojciechowski K., Zinko Y.V., Kochetkova I.V. Cross-border cooperation in tourism in Roztochchi [electronic resource] / O.O. Lyubitseva, K. Wojciechowski, Yu.V. Zinko, I.V. Kochetkova // Geography and Tourism. - 2018. - Vip. 44. - P. 68-80. [electronic resource] access mode: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/gt\\_2018\\_44\\_9](http://nbuv.gov.ua/UJRN/gt_2018_44_9)
8. Mikula N.A., Tolokanov V.V. Cross-border cooperation. Textbook - K. : Kramar Publishing House, 2011.- 259 p. [electronic resource] access mode: [Book Trnskordonne final.indd \(slg-coe.org.ua\)](http://book.trnskordonne.final.indd (slg-coe.org.ua))
9. Ministry of Foreign Affairs of Ukraine [electronic resource] - access mode: <https://mfa.gov.ua/ua/consular-affairs/travel-advice/111-ro>
10. Smirnov I.G. Logistics of tourism: textbook / I.G. Smirnov.-K.:Knowledge, 2009.-444 p.
11. Smirnov I.G. Customs logistics: cartographic aspect [electronic resource] access mode: [24.pdf \(maptimes.inf.ua\)](http://24.pdf (maptimes.inf.ua))
12. Smirnov I.G., Lyubitseva O.O., Belousova N.V. Polish Roztocze: the potential of Ukrainian-Polish cooperation in the field of recreation and tourism / Bulletin of the Taras Shevchenko National University. Series Geography №1 / 2 (76/77) 2020.-K. : VPC "Kyiv University", p.23-30

Надійшла до редколегії 01.10.2020

Вишневецький Віктор Іванович,  
доктор географічних наук, професор

Національний авіаційний університет, Київ, Україна, e-mail: vishnev.v@gmail.com

### ЧОРНОГІРСЬКА СТЕЖКА ЯК БРЕНД УКРАЇНСЬКОГО ПІШОХІДНОГО ТУРИЗМУ

**Мета:** промоція пішохідного маршруту Чорногірським хребтом Українських Карпат на ділянці від Говерли до гори Піп Іван.

**Методика:** спостереження, вимірювання, опис, порівняння, аналіз, аналогія, картографічний, статистичний. У праці для побудови об'ємного зображення досліджуваного регіону використано дані радарного знімання поверхні Землі SRTM, які опрацьовано з використанням програми Global Mapper. Для вимірювання відстаней використано програму SAS.Planet.

**Результати.** З використанням даних SRTM побудовано об'ємне зображення Українських Карпат. Наведено основні відомості про найвищий у цих горах Чорногірський хребет. Описано маршрут від Говерли до гори Піп Іван. Запропоновано його назвати Чорногірською стежкою. Наведено дані щодо висоти місцевості на початку та наприкінці маршруту. Подано короткий опис наявних на стежці туристичних атракцій, зокрема озер Несамовите та Бребенескул. Наведено відомості про збудовану Польщею напередодні Другої світової війни метеорологічної і водночас астрономічної обсерваторії "Білий слон". Описано сучасні заходи щодо її відновлення, зокрема встановлення на її даху автоматизованої метеорологічної станції. Спираючись на дані спостережень на найближчих метеостанціях, висвітлено кліматичні умови на маршруті. Подано дані про температуру повітря в січні та в теплий період року. Встановлено закономірності зміни температури повітря в залежності від висоти місцевості. Наведено дані щодо кількості опадів на наявних у горах метеостанціях. Подано відомості про висоту снігового покриву. Наведено дані щодо особливостей формування і сходження снігу в південно-східній частині Українських Карпат.

**Наукова новизна:** обґрунтовано пішохідний маршрут Чорногірським хребтом Українських Карпат як бренд українського пішохідного туризму. Доведено доцільність руху від Говерли до г. Піп Іван. Встановлено, що на висотах понад 1000 м зниження температури повітря в липні становить 0,40 °C на 100 м висоти, у серпні – 0,30 °C на 100 м. Обґрунтовано, що найкращим часом для подорожей Чорногірським хребтом є серпень. Показано значне поширення снігового покриву на Чорногірському хребті, яке в межах Українських Карпат, є тут найбільшим.

**Практична значимість:** популяризація туризму в Українських Карпатах, забезпечення туристів інформацією, яка дає змогу зробити подорожі цікавішими і безпечнішими.

**Ключові слова:** стежка, Чорногора, Говерла, Піп Іван, озеро, обсерваторія, температура повітря

Вишневецький Віктор Іванович,  
доктор географических наук, профессор

Национальный авиационный университет, Киев, Украина,  
e-mail: vishnev.v@gmail.com

### ЧЕРНОГОРСКАЯ ТРОПА КАК БРЕНД УКРАИНСКОГО ПЕШЕХОДНОГО ТУРИЗМА

**Цель:** промоция пешеходного маршрута Черногорским хребтом Украинских Карпат на участке от Говерлы до горы Поп Иван.

**Методика:** наблюдение, измерение, описание, сравнение, анализ, аналогия, картографический, статистический. В работе для построения объемного изображения исследуемого региона использованы данные радарной съемки поверхности Земли SRTM, которые обработаны с использованием программы Global Mapper. Для измерения расстояний использована программа SAS.Planet.

**Результаты.** С использованием данных SRTM построено объемное изображение Украинских Карпат. Приведены основные сведения о наиболее высоком в этих горах Черногорском хребте. Описан маршрут от Говерлы до горы Поп Иван. Предложено его назвать Черногорской тропой. Приведены данные о высоте местности в начале и в конце маршрута. Подано краткое описание имеющихся на тропе туристических достопримечательностей, в том числе озер Несамовите и Бребенескул. Приведены сведения о построенной Польшей накануне Второй мировой войны метеорологической и одновременно астрономической обсерватории "Белый слон". Описаны современные меры по ее восстановлению, в частности по установке на ее крыше автоматизированной метеорологической станции. Опираясь на данные наблюдений на ближайших метеостанциях, освещены климатические условия на маршруте. Представлены данные о температуре воздуха в январе и в теплый период года. Установлены закономерности изменения температуры воздуха в зависимости от высоты местности. Приведены данные о количестве осадков на имеющихся в горах метеостанциях. Представлены сведения о высоте снежного покрова. Приведены данные об особенностях формирования и схода снега в юго-восточной части Украинских Карпат.

**Научная новизна.** Обоснован пешеходный маршрут по Черногорскому хребту Украинских Карпат как бренд украинского пешеходного туризма. Доказана целесообразность движения от Говерлы до г. Поп Иван.



Установлено, що на висотах більше 1000 м зниження температури повітря в липні становить 0,40 °С на 100 м висоти, в серпні – 0,30 °С на 100 м. Обґрунтовано, що найкращим часом для подорожей Чорногорським хребтом є серпень. Показано значительне поширення снігового покриву на Чорногорському хребті, яке в межах Українських Карпат, є найбільшим.

*Практична значимість:* популяризація туризму в Українських Карпатах, забезпечення туристів інформацією, що дозволяє зробити подорожі більш цікавими та безпечними.

*Ключові слова:* тропи, Чорногора, Говерла, Поп Іван, озеро, обсерваторія, температура повітря

UDC 779.85

<https://doi.org/10.17721/2308-135X.2020.57.17-25>

Vyshnevskiy Viktor Ivanovich,  
Doctor of geography sciences, professor

National Aviation University, Kyiv, Ukraine, e-mail: vishnev.v@gmail.com

### CHERNOHIRSKYI TRAIL AS A BRAND OF UKRAINIAN HIKING TOURISM

*Aim:* promotion of the walking route by the Chornohora Ridge of the Ukrainian Carpathians in the section from Hoverla to Pip Ivan mountain.

*Methods:* observation, measurement, description, comparison, analysis, analogy, cartographic, statistical. Based on radar survey data SRTM and Global Mapper program it was created a three-dimensional image of the studied region. The SAS.Planet program was used to measure distances.

*Results:* A three-dimensional image of the Ukrainian Carpathians was created using SRTM data. The main information about the highest Chornohirskiy Ridge in these mountains was presented. The route from Hoverla to Pip Ivan mountain is described. It is proposed to call it the Chornohirskiy Trail. Data on the height of the terrain at the beginning and end of the route are shown. A brief description of the tourist attractions on the trail is provided, including lakes Nesamovite and Brebeneskul. Information on the meteorological and at the same time astronomical observatory "White Elephant", which was built on the eve of the Second World War was presented. Modern measures for its restoration are described, in particular as to installation of an automated meteorological station on its roof. Based on observations on nearby meteorological stations, the climatic conditions on the route were identified. Data about air temperature in January and in the warm period of the year are presented. The features of air temperature changes, depending on elevation, are established. Data on the amount of precipitation at existing meteorological stations in the mountains are provided. Information on the height of snow cover was presented. The features of snow formation and its disappearance in the southeastern part of the Ukrainian Carpathians are shown.

*Scientific novelty.* The hiking route by the Chornohora Ridge of the Ukrainian Carpathians is substantiated as brand of Ukrainian hiking tourism. The expediency of traffic from Hoverla to Pip Ivan has been proved. It was found that at altitudes above 1000 m the decrease in air temperature in July is 0.40 °C per 100 m altitude, in August – 0.30 °C per 100 m. It is substantiated that the best time to travel along the Chornohirskiy Ridge is August. The significant distribution of snow cover on the Chornohirskiy Ridge, which is the highest within the Ukrainian Carpathians, is shown.

*Practical significance:* popularization of tourism in the Ukrainian Carpathians, providing tourists with information to make travel more interesting and safe.

*Keywords:* trail, Chornohora, Hoverla, Pip Ivan, lake, observatory, air temperature.

*Постановка проблеми.* З кожним туризм в Українських Карпатах набуває все більшого розвитку. У цьому регіоні діє чимало туристичних організацій, які пропонують різноманітні послуги: екскурсійні, сплави по річках, прокат спорядження та ін. Усе розвинутішою стає й туристична інфраструктура: заклади розміщення, харчування, організації перевезень і дозвілля. Більшим стає й різноманіття туристичних маршрутів. Їх кількість стала такою великою, що нині важко розібратися в тому який маршрут належить до найцікавіших і водночас реальних для подолання. Проблемою є й те, що в наявних описах маршрутів звичайно відсутні дані щодо кліматичних умов.

*Аналіз останніх досліджень і публікацій.* Існує доволі багато праць, присвячених туристичним маршрутам, зокрема пішохідним [1, 8]. Звичайно вони пролягають у природній місцевості: у горах, лісах, уздовж берегів. Тісний контакт туристів із природою і водночас їх мінімальний вплив на неї дає змогу віднести ці подорожі до екологічного туризму, а самі маршрути називати екологічними або еколого-пізнавальними стежками.

Існує чимало тлумачень поняття “екологічна стежка”. На думку автора, екостежкою є наповнений цікавими природними об’єктами маршрут, зручний для пересування пішки [1].

Відомо безліч екостежок, які різняться за довжиною, складністю проходження, красою об’єктів, популярністю. Ймовірно найвідомішою і найдовшою у світі є так звана Лікійська стежка на півдні Туреччини. Її популярності сприяє чудова природа, відносна доступність, а також належна промоція. Є чимало популярних пішохідних маршрутів і в Україні: як простих і коротких,

так доволі складних і довгих. Зокрема відомою є Сонячна стежка на Південному березі Криму. Проте більшу популярність, насамперед останніми роками, мають пішохідні маршрути в Українських Карпатах. Ці маршрути нанесені на численні карти і марковані на місцевості. Разом з тим їх популярності бракує відсутність належної промоції, необхідна деталізація опису, а також влучна назва.

Іншим популярним напрямком досліджень є опис туристичних об'єктів. Такими, зокрема, є праці [2–7], присвячені опису Черногірського хребта, наявним в його межах озерам, метеорологічній і водночас астрономічній обсерваторії “Білий слон” на горі Піп Іван.

*Виклад основного матеріалу.* Важливими вимогами до туристичних маршрутів є наявність цікавих об'єктів, реальність подолання, доступність за відстанню і грошовими витратами. Цим вимогам цілком задовольняють Українські Карпати. Популярності їх відвідування сприяє чудова природа, зокрема вкриті лісом гори, велика кількість водних об'єктів, а також доволі розвинена туристична інфраструктура. У свою чергу в самих Карпатах особливої уваги потребує найвищий хребет Чорногора, у межах якого розташована найвища гора України Говерла (висота 2061 м).

Особливістю Черногірського хребта, як і більшості хребтів у Карпатах, є його простягання з північного заходу на південний схід. Хребти переважно відокремлені глибокими гірськими долинами. Про це, зокрема, свідчить об'ємне зображення Українських Карпат, побудоване за допомогою програми Global Mapper і даних радарного знімання поверхні Землі SRTM. Тому пішохідні подорожі краще виконувати саме хребтами (рис. 1).

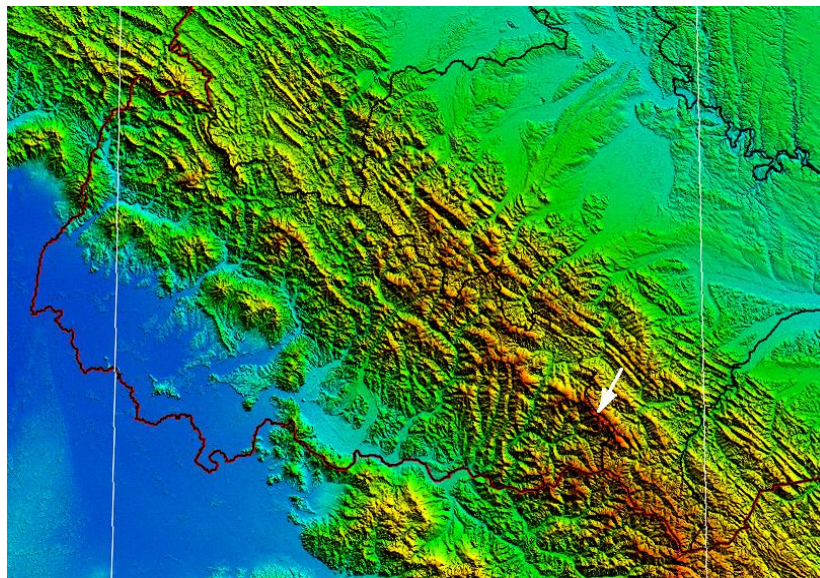


Рис. 1. Об'ємне зображення Українських Карпат. Стрілкою показано хребет Чорногора

Довжина Черногірського хребта порівняно невелика. Якщо рахувати цю відстань між річками Чорна Тиса і Чорний Черемош, вона становить близько 40 км. Водночас відстань між крайніми гірськими вершинами дещо менша – 35 км.

Важливою є транспортна доступність Черногірського хребта, а саме проходження повз нього залізниці, а також кількох автошляхів. Крім того, тут розташовано чимало населених пунктів, деякі з яких є туристичними центрами, а головне місцями розміщення і харчування. Окремо має бути сказано про популярність г. Говерла і престижність сходження на неї. Ця гора найвідоміша і найбільш популярна, що характерно для інших найвищих гір і гірських масивів: Альп, Кавказу та ін. Невипадково, що біля Говерли, точніше в урочищі Заросляк, створена розвинена туристична інфраструктура, яка включає туркомплекс, велику кількість магазинів, пунктів прокату, закладів харчування. Тут можна придбати сувеніри, на яких зображено гору. На наявному в Заросляку майданчику у дні зі сприятливою погодою важко знайти місце для паркування. Усе це є чинником і водночас свідченням значної популярності Говерли. В окремі дні на неї сходять тисячі туристів.

Складність сходження на Говерлу можна оцінити за тією висотою, яку потрібно подолати. Висота Заросляка приблизно становить 1260 м. Це означає, що для сходження на гору необхідно подолати висоту 800 м. Сходження можливе двома стежками довжиною 3,8 і 4,3 км; необхідний

час без рюкзака становить відповідно 2,5 і 3 год. З рюкзаком він приблизно на годину більший. Туристи переважно обирають короткий шлях, маркований синьою і двома білими смугами.

Для сходження на гору і загалом подолання маршруту бажано мати хоча б мінімум належного спорядження: взуття, що фіксує стопу, плащ-дошовик, трекінгові палки та ін.

На Говерлі встановлено кілька державних символів України. За сприятливої погоди з гори відкриваються чудові краєвиди, які можна знайти в Інтернеті. Звідси видно червоний дах турбази “Заросляк”, а дещо південніше ще дві будівлі: одна з них (ближча) є метеостанцією Пожежевська, інша (трохи далі та нижче) – стаціонар Інституту екології гір.

Перебуваючи на Говерлі та кількох інших сусідніх горах, можна звернути увагу на стовпчики, на протилежних боках яких висічено латинські літери S і P. Ці стовпчики було встановлено переважно в 1920 р., коли вершинами гір проходив кордон між Чехословаччиною та Польщею. Згодом – у 1939 р. – ця територія увійшла до складу СРСР.

Підняття на Говерлу дає змогу продовжити свій шлях гірським Чорногірським хребтом до г. Піп Іван. Престижність подолання цього маршруту полягає в тому, що він проходить найвищим і водночас найвідомішим хребтом в Україні. Відомою є й гора Піп Іван, яка є третьою за висотою – вона становить 2028 м. Існують дещо інші дані щодо висоти, але відмінність невелика. Головна ж родзинка цієї гори полягає в наявності на її вершині унікальної споруди, про яку детальніше сказано далі.

Відстань між згаданими горами по прямій становить 16 км, стежками – дещо більше. На інформаційному стовпчику, встановленому на Говерлі, зазначено, що ця відстань становить 18 км, необхідний час руху – 8 год. Ті саме дані (18 км і 8 год.) позначені на інформаційному стовпчику на г. Піп Іван. Цікаво й те, що з Говерли видно г. Піп Іван, а з г. Піп Іван видно Говерлу.

Наведені дані щодо відстаней і часу свідчать проте, що дістатися із Заросляка до г. Піп Іван ніби можна протягом одного дня. Насправді потрібно враховувати те, що нічліг на г. Піп Іван небажаний через низьку температуру, сильний вітер і відсутність води. Між тим, на спуск з цієї гори до найближчого с. Дземброня (точніше – Верхня Дземброня) потрібно 5 год. Необхідно враховувати і те, що сходження на Говерлу також потребує певного часу і чимало зусиль. Це означає, що на цьому маршруті доцільно зробити щонайменше одну, а краще дві ночівлі. Тим самим перехід стає триденним. Оскільки маршрут охоплює основну частину Чорногірського хребта, цю стежку варто назвати Чорногірською (рис. 2).

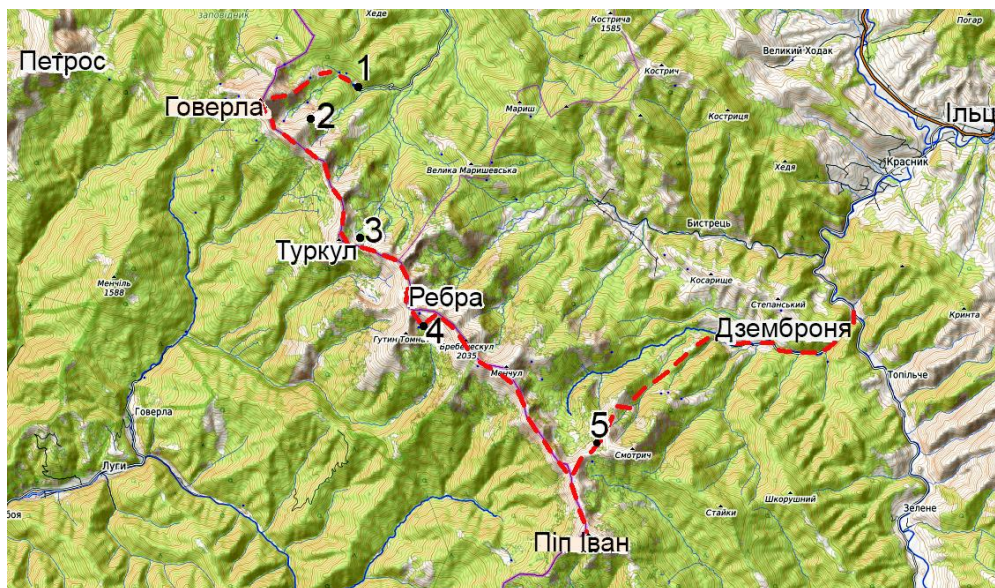


Рис. 2. Показ Чорногірської стежки від урочища Заросляк до с. Дземброня: 1 – Заросляк, 2 – метеостанція Пожежевська, 3 – оз. Несамовите, 4 – оз. Бребенескул, 5 – г. Вухатий Камінь

Для ночівлі наприкінці першого дня можна виділити три зручні місця: в улоговинах між горами Брескул і Пожежевська (інший варіант назви – Пожижевська), між горами Пожежевська і Данциж, а також біля оз. Несамовите. Водночас улоговина між Говерлою і Брескулом для ночівлі не годиться через відсутність рівної ділянки, доволі велику висоту (близько 1815 м) і необхідність спуску за водою.



Оз. Несамовите розташоване на північно-східному макросхилі Українських Карпат за 700 м на південний схід від г. Туркул. Підійти до озера можна стежкою, що оминає згадану гору зі сходу. Озеро розташоване на висоті 1748 м [5]. Максимальна його довжина, визначена за супутниковими знімками, становить 88–89 м. Озеро розташовано в межах Карпатського національного природного парку.

Доцільність відвідання оз. Несамовите зумовлена не лише тим, що воно являє собою цікавий туристичний об'єкт, а ще й тим, що тут є джерело питної води. За сприятливої погоди в озері можна й скупатися, адже температура води тут може сягати 20 °С. Водночас у холодну пору року озеро вкривається товстою кригою. У праці [5] зазначено, що навіть у квітні її товщина може сягати 1,0 м.

Перебуваючи на озері, можна звернути увагу на те, що значна його частина (близько 30 %) вкрита повітряно-водною рослинністю, а саме осокою стрункою. Утім, порівняння рівня заростання в різні роки свідчить про те, що якщо воно і зростає, то дуже повільно (рис. 3).



Рис. 3. Озеро Несамовите: ліворуч у 2013 р., праворуч – у 2020 р.

Додамо, що за формою оз. Несамовите дуже нагадує Антарктиду, що з огляду на холодну воду і кригу доволі символічно.

Подальший рух від оз. Несамовите можна здійснити вершинами гір або стежкою, що їх оминає з південного заходу. На думку автора, останній варіант є більш оптимальним.

Приблизно за 1,5 км від озера можна відхилитися ліворуч до г. Шпиці, особливістю якої є нехарактерні для Карпат гострі скелі. На цей шлях від головної стежки і назад потрібно 1–1,5 год.

Подальший шлях проходить через або повз г. Ребра. На південь від неї в улоговині лежить оз. Бребенескул, яке потребує уваги. Насамперед місце біля озера є зручним для ночівлі, хоч і знаходиться на доволі значній висоті. За різними даними, озеро розташоване на висоті 1798–1803 м. За цим показником воно є найвищокогірнішим в Українських Карпатах. Оз. Бребенескул істотно більше за Несамовите, його довжина – 148 м. Крім того, воно значно глибше. За даними [5], його глибина сягає 3,2 м. На відміну від Несамовитого, на берегах Бребенескула немає повітряно-водної рослинності. Вода в озері напрочуд прозора. За сприятливих умов її температура може підвищуватися до 20 °С. Цьому, зокрема, сприяє розташування озера на південно-західному макросхилі Українських Карпат, який прогрівається краще за протилежний північно-східний. Додамо, що ця територія належить до Карпатського біосферного заповідника.

Біля озера є кілька джерел, що дає змогу поповнити її запаси. Наступне місце з водою розташоване невелизько – біля розгалуження стежок на г. Вухатий Камінь і г. Піп Іван. Тут же є місце для ночівлі перед останньою ділянкою підняття.

Окремо зупинимось на походженні назви г. Піп Іван. Вважається, що вона походить від слова “попіває”, коли йдеться про вітер, який тут майже не вщухає.

Важливою особливістю цієї гори є розташування на ній величезної будівлі, а саме колишньої метеорологічної і водночас астрономічної обсерваторії “Білий слон”. Її було споруджено Польщею в 1936–1938 рр. – саме перед початком Другої світової війни. Будівля також слугувала прихистком для прикордонного загону, адже буквально за кілька метрів від неї проходив державний кордон між Польщею та Чехословаччиною. Усе це визначило її великі розміри. Достатньо сказати, що тут було 43 кімнати, які мали 57 вікон [2, 6].

Пропрацювала обсерваторія лише рік, навіть менше, адже 1 вересня 1939 р. розпочалася Друга світова війна. Дуже скоро метеорологічні та астрономічні спостереження припинили, а обладнання вивезли. У праці [2] зазначено, що найцінніші складові астрономічної обсерваторії, а саме лінзи великого діаметра спочатку потрапили до Будапешта, потім до Відня і, зрештою, повернулися до Польщі.

По закінченні війни протягом кількох десятиліть будівля стояла без господаря. Утім, сумлінність будівничих зумовила те, що вона доволі добре збереглася, принаймні кам'яні стіни. У 2010 р. будинок колишньої обсерваторії було передано на баланс Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Невдовзі – в 2011 р. Польщею, а точніше Варшавським університетом було надано грант на відновлення споруди. Це дало змогу навести порядок у будівлі, відновити дах. Деякі віконні проїми замурували, в інших вставлено сучасні метало-пластикові вікна. Було упорядковано приміщення для невеликого загону Державної служби України з надзвичайних ситуацій, який нині тут чергує постійно. У 2019 р. на даху будівлі встановили автоматизовану метеорологічну станцію німецького виробництва Lufft WS800-UMB. Улітку 2020 р. також за грантові кошти розпочався черговий етап відновлення будівлі, який намічено завершити до 31 грудня 2021 р. Тож, нині колишня метеорологічна та астрономічна обсерваторія стоїть у рихтуванні. Будівельні матеріали сюди доставляють ґрунтовою дорогою від с. Шибене.

Як уже зазначалося, спуск з г. Піп Іван доволі тривалий. Він можливий кількома шляхами, з яких, на думку автора, найкращим є через г. Вухатий Камінь, а далі через с. Дземброня, яке фактично складається з двох частин: Верхньої та Нижньої Дземброні. Цей шлях довжиною 10 км умовно можна поділити на чотири частини: до г. Вухатий Камінь, ділянку біля цієї гори, ділянку переходу через ялиновий ліс, а також через околиці Верхньої Дземброні включно з нею самою.

Перша частина шляху від г. Піп Іван проходить полониною, у нижній частині якої, є струмок і місце для кількох наметів. Його координати: 48°04'13" пн. ш. і 24°37'53" сх. д. Для ділянки, на якій розташована г. Вухатий Камінь, властива значна крутосхилість, що вимагає особливої обережності. Нижче крутизна зменшується – таким є перехід через ялиновий ліс. На цій лісовій ділянці в місцях перетину двох улоговин зустрічаються потужні струмки, на другому з яких утворений водоспад. На виході з лісу є зручна галявина для ночівлі, поряд з якою є джерело. На верхній околиці с. Верхня Дземброня можна побачити молочну ферму, де звичайно є змога купити молочні продукти. Висота місцевості у с. Верхня Дземброня, куди потрібно дістатися пішки, становить 870 м.

Як видно, ця висота істотно менша за висоту урочища Заросляк (1260 м). Відповідно підняття на г. Піп Іван із Дземброні є тривалішим і важчим, ніж на Говерлу. Без рюкзака на це потрібно 6 год., з рюкзаком – на 2 год. більше.

На жаль, уїхати з Верхньої Дземброні доволі складно. Тож, потрібно йти ще 4 км до Нижньої Дземброні, яка лежить на берегах р. Чорний Черемош. Тут сходяться два автошляхи, якими курсує автобус і є змога сісти на попутну машину. Найкраще місце для зупинки розташоване біля турбази “Білий слон”. Відстань від цього місця до с. Ільці, що лежить на автошляху між Івано-Франківськом і селищем Верховина, становить 10 км. Між ними з інтервалом 1–2 год. курсує автобус.

З наведених даних можна зробити висновок про те, що загальна довжина Чорногірської стежки від урочища Заросляк до с. Верхня Дземброня становить 32 км. Можливим є її проходження за три дні з двома ночівлями в горах. За бажання, а також у разі виникнення якихось ускладнень, тривалість переходу становить чотири дні.

Окремим питанням, яке стосується проходження Чорногірською стежкою, є погодні та кліматичні умови. На жаль, на самому маршруті спостереження відсутні, проте вони виконуються на кількох метеостанціях, розташованих неподалік. З багатьох метеорологічних показників найважливішими для подорожей є температура повітря та кількість опадів. Узагальнені в Центральній геофізичній обсерваторії імені Бориса Срезневського відомості про середню багаторічну температуру за період 1991–2019 рр. наведено в таблиці 1.

Наведені дані свідчать про те, що найвища температура на більшості метеостанцій регіону спостерігається в липні. Винятком є метеостанції Плай і Пожежевська, які розташовані найвище.

Дані, наведені в таблиці, дають змогу встановити залежність температури повітря від висоти місцевості (рис. 4). Як видно, тіснота залежностей температури повітря від висоти місцевості в липні та серпні настільки значна, що немає потреби враховувати інші чинники, зокрема географічну широту та експозицію метеомайданчиків.

Таблиця 1

Середня багаторічна (1991–2019 рр.) температура повітря в окремі місяці на метеостанціях, розташованих біля Чорногірського хребта

| Назва            | Висота, м | Температура, °C |        |         |
|------------------|-----------|-----------------|--------|---------|
|                  |           | Січень          | Липень | Серпень |
| Пожежевська      | 1451      | -5,9            | 12,9   | 13,3    |
| Плай             | 1331,5    | -6,1            | 13,2   | 13,4    |
| Селятин          | 762,5     | -5,3            | 16,3   | 15,8    |
| Нижній Студений  | 611,4     | -4,1            | 16,6   | 16,1    |
| Яремче           | 531,3     | -2,3            | 17,8   | 17,4    |
| Міжгір'я         | 455,4     | -3,0            | 18,0   | 17,7    |
| Рахів            | 432,1     | -2,6            | 18,6   | 18,4    |
| Івано-Франківськ | 279,8     | -3,1            | 19,5   | 18,9    |

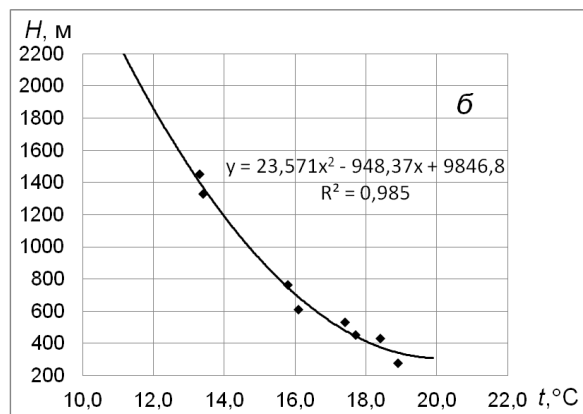
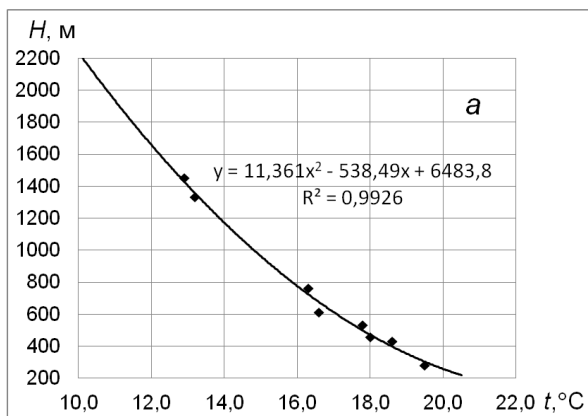


Рис. 4. Залежність температури на метеостанціях від висоти місцевості: а – у липні, б – у серпні

За цими залежностями є змога розрахувати температуру повітря на вершинах гір. Так, середня температура на Говерлі у липні становить 10,5 °C, у серпні – 11,5 °C. Ця температура є нижчою, ніж на метеостанції Пожежевська приблизно на 2,0 °C. На висотах понад 1000 м зниження температури в липні в середньому становить 0,40 °C на 100 м, у серпні – 0,30 °C на 100 м. У січні тіснота залежності істотно гірша, ніж улітку. Зниження температури в цей час приблизно становить 0,2 °C на 100 м. Тож, середня температура на Говерлі в січні є близькою до мінус 8,0 °C. Близькі результати щодо змін температури повітря отримано у праці [3], де також відмічено, що температурний градієнт у січні істотно менший, ніж у літні місяці.

Дані щодо температури повітря в січні цікаві й тим, що за ними температура в Українських Карпатах, навіть на доволі великій висоті, є подібною до тієї, що спостерігається в Києві і загалом на значній частині країни. Це зумовлено західним розташуванням регіону, де значним є вплив Атлантики.

Кількість опадів у горах, порівняно з передгір'ям, приблизно вдвічі більша. Середня їх кількість на гірських метеостанціях Плай і Пожежевська протягом 1991–2019 р. становить відповідно 1456 і 1509 мм. Упродовж року опади випадають нерівномірно. На метеостанції Пожежевська їх середня кількість у найтеплішу пору року є такою: червень – 175, липень – 166, серпень – 115, вересень – 127 мм.

З наведених даних можна зробити висновок про те, що найбільш комфортним для подорожей у горах є серпень, коли температура найвища, а кількість опадів найменша. Додамо, що серпень для подорожей є кращим і тому, що в цей час у горах визріває чорниця.

Ще одним питанням, яке може цікавити туристів, є наявність снігу в горах. За даними спостережень на метеостанції Пожежевська, він може випадати і в червні, і у вересні. Саме на цій гірській метеостанції зафіксовано найбільшу висоту снігового покриву в Україні, яка 25 березня 2006 р. сягнула 352 см. Значна висота снігу, а також можливість сходження снігових лавин визначила те, що метеостанція Пожежевська вважається сніголавинною. Для вимірів висоти снігу

на навколишніх гірських схилах встановлено дерев'яні рейки, за якими з використанням бінокля визначають його висоту.

Поширення снігу на Чорногорському хребті можна дослідити також за супутниковими знімками, які містяться на сайті Геологічної служби США [9]. За цими даними, саме на Чорногорському хребті сніговий покрив найперше формується і найпізніше сходить. Про це, зокрема, свідчать знімки супутника Sentinel-2, який з періодичністю в кілька днів виконує знімання. Головним чинником цього є значна висота місцевості, про що свідчать наведені вище дані про температуру повітря. Кількість снігу і тривалість його залягання є більшою на північних і північно-східних схилах, ніж на протилежних (рис. 5).



Рис. 5. Сніговий покрив у південно-західній частині Українських Карпат 06.10.2018 р. Цифрами 1–3 позначені гори Петрос, Говерла та Піп Іван

**Висновки.** Найвідомішими і найвищими в Українських Карпатах є гора Говерла та Чорногірський хребет. Найбільш цікавим і престижним для подолання є маршрут від урочища Заросляк через Говерлу до г. Піп Іван, а далі до с. Дземброня. Довжина цього маршруту становить 32 км, час подолання – три-чотири дні. Проходження маршруту дає змогу побувати не лише на найвідоміших карпатських вершинах, а також на озерах Несамовите і Бребенескул. Простішим є проходження маршруту від урочища Заросляк до с. Верхня Дземброня, а не навпаки. Це зумовлено істотно різною їх висотою: відповідно 1260 м і 870 м. З огляду на те, що більша частина маршруту проходить Чорногірським хребтом, цей маршрут доцільно назвати Чорногірською стежкою.

Найкращим періодом року для проходження маршруту є серпень, коли в горах найтепліше і водночас найменша кількість опадів. Ідучи маршрутом, потрібно враховувати, що градієнт температури в липні на висотах понад 1000 м становить 0,40 °C на 100 м висоти, у серпні – 0,30 °C на 100 м.

*Список використаних джерел:*

1. Вишневецький В.І. Екологічний туризм. Навчальний посібник. Київ: Інтерпрес ЛТД, 2015. 140 с.
2. Габчак Н.Ф. Метеорологічна обсерваторія на г. Піп Іван як туристичний об'єкт Чорногірського масиву // 36. наук. праць Військового інституту Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Київ: ВІКНУ. 2011. Вип. 33. С. 322–330.
3. Костів Л.Я., Мельник А.В., Карабінюк М.М., Мельник Ю.В. Довготермінові метеорологічні спостереження у лісистою середньогір'ї серхів'я басейну річки Прут у межах ландшафту Чорногора / Матеріали Міжнародного наукового семінару, присвяченого 75-річчю з дня народження Б. П. Мухи і 50-річчю роботи Розтоцького ландшафтно-геофізичного стаціонару Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів-Брюховичі, 10–12 травня 2019 р.). Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019. С. 17–21.
4. Мельник А.В. Українські Карпати: еколого-ландшафтознавче дослідження. Львів: Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 1999. 246 с.
5. Микітчук Т.І., Рожко І.М., Ленко О.В. Фізико-географічна та гідрохімічна характеристики озер та озерець масиву Чорногора (Українські Карпати) // Наук. праці УкрНДГМІ. 2020. Вип. 259. С. 231–244.
6. Скринник О.В. Перші результати та перспективи метеорологічних спостережень на горі Піп Іван // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Географія. 2019. Вип. 74. С. 82–88.
7. Смирнов І.Г., Рикичинська А.Ф. “Білий слон” в Українських Карпатах: рекреаційно-туристичний потенціал // Географія та туризм. 2019. Вип. 44. С. 44–58.
8. Ямалов О. Стежками Карпат. Путівник. Харків: Фоліо, 2019. 512 с.
9. [www.glovis.usgs.gov](http://www.glovis.usgs.gov) – сайт Геологічної служби США.



*Список использованных источников:*

1. Вишневский В.И. Экологический туризм. Учебное пособие. Киев: Интерпрес ЛТД, 2015. 140 с.
2. Габчак Н.Ф. Метеорологическая обсерватория на горе Поп Иван как туристический объект Черногорского массива // Сб. научн. работ Военного института Киевского национального университета им. Т. Шевченко. К.: ВИКНУ. 2011. Вып. 33. С. 322–330.
3. Костов Л.Я., Мельник А.В., Карабинюк Н.Н., Мельник Ю.В. Долгосрочные метеорологические наблюдения в лесистом среднегорье верхней части бассейна реки Прут в пределах ландшафта Черногора / Материалы Международного научного семинара, посвященного 75-летию со дня рождения Б.П. Мухи и 50-летию работы Розтоцкого ландшафтно-геофизического стационара Львовского национального университета имени Ивана Франко (Львов-Брюховичи, 10–12 мая 2019). Львов: ЛНУ имени Ивана Франко, 2019. С. 17–21.
4. Мельник А.В. Украинские Карпаты: эколого-ландшафтоведческие исследования. Львов: Издат. центр ЛНУ имени Ивана Франко, 1999. 246 с.
5. Микитчак Т.И., Рожко И.М., Ленко А.В. Физико-географическая и гидрохимическая характеристики озер и маленьких озер массива Черногора (Украинские Карпаты) // Труды УкрНИГМИ. 2020. Вып. 259. С. 231–244.
6. Скриник А.В. Первые результаты и перспективы метеорологических наблюдений на горе Поп Иван // Вестник Киевского национального университета имени Тараса Шевченко. Серия География. 2019. Вып. 74. С. 82–88.
7. Смирнов И., Рикичинська А.Ф. “Белый слон” в Украинских Карпатах: рекреационно-туристический потенциал // География и туризм. 2019. Вып. 44. С. 44–58.
8. Ямалов А. Тропами Карпат. Путеводитель. Харьков: Фолио, 2019. 512 с.
9. [www.glovis.usgs.gov](http://www.glovis.usgs.gov) – сайт Геологической службы США.

*References:*

1. Vyshnevskiy V.I. Ecological tourism. Textbook. Kyiv: Interpress LTD, 2015. 140 p.
2. Gabchak N.F. Meteorological observatory on Pip Ivan mountain as a tourist object of the Chornohirskiy massif // Proceedings of the Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Kyiv: WIKNU. 2011. Issue 33. P. 322–330.
3. Kostiv L.Ya., Melnyk A.V., Karabinyuk M.M., Melnyk Yu.V. Long-term meteorological observations in the wooded middle mountains of the Prut River basin within the Chornohora landscape / Proceedings of the International Scientific Seminar Dedicated to the 75th Anniversary of B.P. Mukha's Birth and the 50th Anniversary of the Roztotsk Landscape and Geophysical Base of Lviv University named after Ivan Franko (Lviv-Bryukhovychi, May 10–12, 2019). Lviv: Ivan Franko Lviv National University, 2019. P. 17–21.
4. Мельник А.В. Ukrainian Carpathians: ecological and landscape research. Lviv: Published center of Ivan Franko Lviv National University, 1999. 246 p.
5. Mikitchak T.I., Rozhko I.M., Lenko O.V. Physico-geographical and hydrochemical characteristics of lakes and lakes of the Chornohora massif (Ukrainian Carpathians) // Proceedings of UkrRHMI. 2020. Issue 259. P. 231–244.
6. Skytynnyk O.V. The first results and prospects of meteorological observations on the Pip Ivan mountain // Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Geography series. 2019. Issue 74. P. 82–88.
7. Smirnov I.G., Rykychynska A.F. "White Elephant" in the Ukrainian Carpathians: recreational and tourist potential // Geography and Tourism. 2019. Issue 44. P. 44–58.
8. Yamalov O. Trails of the Carpathians. Guidebook. Kharkiv: Folio, 2019. 512 p.
9. [www.glovis.usgs.gov](http://www.glovis.usgs.gov) – US Geological Survey website.

Надійшла до редколегії 17.08.2020

## II. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ ТА КРАЇНОЗНАВСТВА

УДК 911.3:30/33(477.8)

<https://doi.org/10.17721/2308-135X.2020.57.26-34>

Смочко Наталія Михайлівна,  
кандидат географічних наук, доцент,  
<http://orcid.org/0000-0002-2440-5737>

Мукачівський державний університет, м. Мукачево, Україна,  
e-mail: natazak@ukr.net

### ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ МОНОРОЗВИТКУ В ГЕОГРАФІЧНОМУ ПРОСТОРІ

*Метою* даної роботи є аналіз сучасних теоретико-методологічних підходів до вивчення територіальних систем монорозвитку в теорії суспільної географії.

*Методика.* В дослідженні використані загальнонаукові методи, зокрема аналіз, науковий синтез, аналітичний метод, методи порівняння та узагальнення.

*Наукова новизна.* В статті розкрито традиційні та інноваційні підходи до виявлення та визначення територіальної системи монорозвитку в географічному просторі. При обґрунтуванні застосування підходів нами використано напрацювання вчених географів, що бралися ними до уваги при дослідженні складних систем. Визначено, що провідними і традиційними підходами у суспільно-географічних дослідженнях посідають історико-географічний (ретроспективний) та територіальний (геопросторовий), які доцільно поєднувати з генетичним, за яким усі географічні явища розглядають як процеси, що мають свою генезу, динаміку, відмінності, закономірності просторового поширення. Для вивчення процесів системомовування важливе значення має комплексний підхід, що передбачає всебічний аналіз розвитку основних чинників формування сучасних соціально-економічних процесів у регіонах. Системний підхід дозволяє розглядати функціонування і розвиток територіальної моносистеми та її базових типів як систем територіальної організації суспільства на різних ієрархічних рівнях, розкрити їх цілісність і механізми, що забезпечують ефективне управління таким монорозвитком. При цьому нами встановлено, що не всі окреслені підходи складних систем можна використовувати для вивчення моносистем у такому вигляді у якому вони використовувалися раніше. Це пов'язано з тим, що при вивченні систем в ретроспективі застосування підходів було орієнтоване на аналіз структури досліджуваних об'єктів та на різноманітні процеси, які відбувалися між елементами досліджуваних систем. При дослідженні моносистем, дослідника повинно цікавити їх розвиток до біфуркаційних моментів і умови подальшого збереження моносистемності. Це означає, що традиційні підходи, такі як історико-географічний (ретроспективний) та територіальний (геопросторовий) доцільно модифікувати, з метою адаптації для виконання цих завдань. Важливо використовувати й інноваційні підходи: кластерний (формування так званих мережових структур), біхевіористський (пояснення територіальної ідентичності моносистеми), партисипативний (стратегічне планування територіального розвитку моносистеми). Тільки при поєднанні найрізноманітніших підходів можна буде отримати синергетичний ефект та сформувати синергетичний підхід, який дозволить передбачити додаткові вигоди при дослідженні моносистем і процесів їх функціонування.

*Практичне значення.* Результати даного дослідження сприяють глибшому суспільно-географічному розумінню процесів монорозвитку, їх генезису, особливостей їх протікання та дають можливість моделювати перспективний розвиток територіальних суспільних систем, досягати очікуваних результатів внаслідок довготривалої трансформації. Вони можуть бути використані для подальшого дослідження моносистем різного ієрархічного рівня, а також для розробки практичних рекомендацій та програм розвитку окремих монотериторій.

*Ключові слова:* методологічні підходи, територіальна система монорозвитку, монотериторія.

УДК 911.3:30/33(477.8)

<https://doi.org/10.17721/2308-135X.2020.57.26-34>

Смочко Наталья Михайловна,  
кандидат географических наук, доцент,  
<http://orcid.org/0000-0002-2440-5737>

Мукачевский государственный университет, г. Мукачево,  
Украина, e-mail: natazak@ukr.net

### ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ МОНОРАЗВИТИЯ В ГЕОГРАФИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

*Целью* данной работы является анализ современных теоретико-методологических подходов к изучению территориальных систем моноразвития в теории общественной географии. *Методика.* В исследовании использованы общенаучные методы, в частности анализ, научный синтез, аналитический метод, методы сравнения и обобщения.

*Научная новизна.* В статье раскрыты традиционные и инновационные подходы к выявлению и определению территориальной системы моноразвития в географическом пространстве. При обосновании

применения подходов нами использовано наработки ученых географов, брались ими во внимание при исследовании сложных систем. Определено, что ведущими и традиционными подходами в общественно-географических исследованиях занимают историко-географический (ретроспективный) и территориальный (геопространственный), которые целесообразно сочетать с генетическим, соответственно которому все географические явления рассматривают как процессы, имеющие свою генезу, динамику, различия, закономерности пространственного распространения. Для изучения процессов системобразования большое значение имеет комплексный подход, предусматривающий всесторонний анализ развития основных факторов формирования современных социально-экономических процессов в регионах. Системный подход позволяет рассматривать функционирование и развитие территориальной моносистемы и ее базовых типов как систем территориальной организации общества на различных иерархических уровнях, раскрыть их целостность и механизмы, обеспечивающие эффективное управление таким моно развитием. При этом нами установлено, что не все указанные подходы сложных систем можно использовать для изучения моносистем в таком виде в котором они использовались ранее. Это связано с тем, что при изучении систем в ретроспективе применения подходов было ориентировано на анализ структуры исследуемых объектов и на многообразии процессов, которые происходили между элементами исследуемых систем. При изучении моносистем, исследователя должно интересовать их развитие до бифуркационных моментов и условия дальнейшего сохранения моносистемности. Это значит, что традиционные подходы, такие как историко-географический (ретроспективный) и территориальный (геопространственный) целесообразно модифицировать с целью адаптации для выполнения этих задач. Важно использовать и инновационные подходы: кластерный (формирование так называемых сетевых структур), бихевиористский (объяснение территориальной идентичности моносистемами), партисипативное (стратегическое планирование территориального развития моносистемами). Только при сочетании различных подходов можно будет получить синергетический эффект и сформировать синергетический подход, который позволит предусмотреть дополнительные выгоды при исследовании моносистем и процессов их функционирования.

*Практическое значение.* Результаты данного исследования способствуют более глубокому общественно-географическому пониманию процессов моноразвития, их генезиса, особенностей их протекания и дают возможность моделировать перспективное развитие территориальных общественных систем, достигать ожидаемых результатов вследствие длительной трансформации. Они могут быть использованы для дальнейшего исследования моносистем различного иерархического уровня, а также для разработки практических рекомендаций и программ развития отдельных монотерриторий.

*Ключевые слова:* методологические подходы, территориальная система моноразвития, монотерритория.

UDC 911.3:30/33(477.8)

<https://doi.org/10.17721/2308-135X.2020.57.26-34>

Smochko Nataliia Mykhailivna,

Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor,  
<http://orcid.org/0000-0002-2440-5737>

Mukachevo State University, Mukachevo, Ukraine,  
e-mail: natazak@ukr.net

## THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE STUDY OF THE TERRITORIAL SYSTEM OF MONODEVELOPMENT IN GEOGRAPHICAL SPACE

*The purpose* of this research work is to analyze modern theoretical and methodological approaches to the study of territorial systems of monodevelopment in the theory of social geography.

*Method.* General scientific methods, including analysis, scientific synthesis, analytical method, methods of comparison and generalization were used in the study.

*Scientific novelty.* The article reveals traditional and innovative approaches to identifying and defining the territorial system of mono-development in the geographical space. In substantiating the application of approaches, we used the work of scientists and geographers, who took them into account in the study of complex systems. It has been determined that the leading and traditional approaches in socio-geographical research are historical-geographical (retrospective) and territorial (geospatial), which should be combined with genetic. According to which all geographical phenomena have been considered as processes that have their genesis, dynamics, differences, patterns spatial distribution. To study the processes of system formation, a comprehensive approach is important. It provides a comprehensive analysis of the development of the main factors in the formation of modern socio-economic processes in the regions. The system approach allows to consider functioning and development of the territorial monosystem and its basic types as systems of the territorial organization of a society at various hierarchical levels, to open their integrity and the mechanisms providing effective management of such monodevelopment. At the same time, it has been found that not all the outlined approaches of complex systems can be used to study monosystems in the form in which they were used previously. This is because in the study of systems in retrospect, the application of approaches was focused on the analysis of the structure of the studied objects and the variety of processes that took place between the elements of the studied systems. In the study of monosystems, the researcher should be interested in their development to bifurcation moments and the conditions for further preservation of monosystems. This means that traditional approaches, such as historical-geographical

(retrospective) and territorial (geospatial) should be modified to adapt to these tasks. It is important to use innovative approaches: cluster (formation of so-called network structures), behaviorist (explanation of the territorial identity of the monosystem), participatory (strategic planning of the territorial development of the monosystem). Only by combining a variety of approaches will it be possible to obtain a synergistic effect and form a synergistic approach that will provide additional benefits in the study of monosystems and the processes of their functioning.

*Practical meaning.* The results of this study contribute to a deeper socio-geographical understanding of the processes of monodevelopment, their genesis, features of their course and provide an opportunity to model the long-term development of territorial social systems, to achieve expected results due to long-term transformation. They can be used for further study of monosystems of different hierarchical levels, as well as for the development of practical recommendations and programs for the development of individual monoterritories.

*Key words:* methodological approaches, territorial system of monodevelopment, monoterritory.

*Постановка проблеми.* Категорія «територіальна система монорозвитку» є науковою категорією, що має своє індивідуальне змістовне навантаження, яке складається з цілої низки як широких загальнонаукових понять (територіальна система, розвиток, територія), так і з вузькоспеціалізованих специфічних термінів (монорозвиток, моносистема, моноутворення). Відповідно, потреба ідентифікації категорії та властивих їй відмінностей у теорії суспільної географії потребує застосування широкого кола методологічних підходів до її наукового обґрунтування з урахуванням специфіки географічного осмислення. Незважаючи на важливість формування територіальних систем на різних ієрархічних рівнях, до теперішнього часу процес монорозвитку територій та передумови утворення територіальних моносистем не знайшла свого відображення у фундаментальних дослідженнях суспільної географії, що пояснюється, з одного боку, новизною даного напрямку, з іншого – наявністю багатьох підходів до вивчення мономіст різними науковими школами, що й зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

*Аналіз останніх досліджень і публікацій.* Питаннями обґрунтування методологічних підходів до визначення територіальних систем в географічному просторі на різних етапах розвитку суспільної географії займалось багато відомих українських вчених географів, зокрема М. М. Баранський, І. М. Дудник, С. П. Запотоцький, О. В. Заставецька, С. І. Іщук, О. О. Любіцева, Л. М. Немець, Я. Б. Олійник, М. М. Паламарчук, В. М. Петлін, О. Г. Топчієв, О. І. Шаблій, Л. Т. Шевчук та інші. У своїх працях кожен з цих вчених намагався удосконалити існуючі теоретичні підходи до визначення територіальних систем як суспільно-географічних систем загалом. Серед цих підходів виділялися історико-географічний, системний, територіальний, функціональний, синергетичний та інші підходи. Разом з тим, ці підходи практично не використовувалися для усвідомленого вивчення територіальних моносистем, відповідно перед нами стоїть завдання сформулювати підходи до їх визначення та дослідження. Вважаємо, що це визначення повинно відображати специфіку процесу монорозвитку територіальних суспільних систем. При цьому, ці підходи повинні об'єднувати як наявні розроблені раніше, так і нові підходи, які в загальній сукупності мали б окреслити трансформаційні процеси розвитку моносистем в сучасному геопросторі.

*Метою дослідження* є аналіз сучасних методологічних підходів до вивчення територіальних систем монорозвитку в теорії суспільної географії.

*Виклад основного матеріалу.* На певному етапі свого історичного розвитку територіальна організація суспільства характеризується індивідуальними просторово-часовими характеристиками й комбінаціями. В процесах територіальної диференціації відбувається формування нових геопросторових симплексів, що характеризуються монорозвитком, адже вони неподільні в географічному відношенні одиниці та завжди мають певне, тільки їм притаманне, гео місце. На нашу думку, саме з монорозвитку окремих елементів геопросторової (територіальної) організації суспільства починаються перетворення, що ведуть до трансформації структури самої геопросторової (територіальної) організації суспільства. При цьому слід зазначити, що територіальні системи в умовах монорозвитку виступають складними відкритими системами, що мають здатність до самоорганізації, саморозвитку, поряд з керованою просторовою організацією (цілеспрямованою управлінською діяльністю щодо розміщення, установлення взаємозв'язків, утворення інтегральних форм територіального зосередження видів людської діяльності).

Одним з провідних і традиційних підходів суспільної географічної науки, як зазначає О. Г. Топчієв, є *історико-географічний (ретроспективний) підхід*, який дозволяє розглядати досліджувані об'єкти в динаміці, тобто в історичній еволюції їх розвитку [14, с.183; 15, с.165]. Ще у своїх роботах М. М. Баранський [2] часто підкреслював, що вивчення економіко-географічних категорій необхідно здійснювати крізь призму історичного підходу. На важливість використання

даного підходу при дослідженні соціально-географічних об'єктів, процесів, явищ наголошував А. П. Голіков, який зазначав, що без аналізу історичного минулого важко і неможливо зрозуміти сучасне становище, зробити економіко-географічний прогноз на майбутнє, визначити причини і фактори, які зумовили виникнення того чи іншого об'єкта економіко-географічного характеру, вивчення стадій його розвитку до сучасного стану [3]. Як вважає В. В. Яворська історико-географічний підхід тісно пов'язаний з генетичним підходом, який передбачає аналіз причин і часу виникнення певних об'єктів і явищ, зміни їх функцій і структури під впливом множини факторів внутрішнього і зовнішнього характеру, в процесі їх розвитку [19, с.200]. Про важливість історико-географічного підходу також стверджували І. П. Герасимов (1955), О. М. Смирнов (1971), М. Т. Агафонов, С. Б. Лавров, Ю. Г. Саушкін (1973), М. Г. Лаппо (1976), С. Я. Нимнік (1984), О. Г. Топчієв (2005), Я. Б. Олійник, С. М. Шевчук (2012, 2013) та інші. Слід зауважити, що всі перелічені вчені у своїх працях не говорили про процеси монорозвитку територіальних суспільних систем, відповідно вони та підходи до їх визначення залишались поза увагою науковців.

В той же час саме історико-географічний підхід має бути в числі тих традиційних підходів які виділяються для окреслення територіальних моносистем. Але використання цього підходу для вирішення вказаної задачі має свої особливості. Ці особливості полягають в тому, що можна відслідкувати історичний розвиток моносистем в двох ракурсах в залежності від часової точки відліку і напрямку руху часу. Перший ракурс – коли ми беремо за точку відліку якусь дату в давні часи і прослідковуємо розвиток моносистеми до наших днів (*ретроспективно-сучасний аналіз*); другий – за точку відліку ми беремо теперішній час і робимо екскурс в зворотному напрямку (*сучасно-ретроспективний аналіз*).

Використання першого ракурсу дає можливість відслідкувати динаміку розвитку моносистеми і визначити часові зрізи на яких виникають точки біфуркації, тобто «часові місця», в яких спостерігається структура моносистеми і вона перетворюється в полісистему. Покажемо це на такому прикладі. В глибині віків виник сакральний об'єкт, який виконував функцію духовного розвитку населення. З плином часу при ньому виникла нова структура, наприклад недільна школа, де навчалася підростаюче покоління. Тобто з'явилася точка біфуркації – функціональне роздвоєння процесу монорозвитку, перехід через яку ускладнив структуру цієї сакральної моносистеми. Цю територіальну систему можна і надалі розглядати як моносистему, за умови, що освітня функція залишається не дуже розвиненою і другорядною. Але якщо освітня функція розвинеться до великих масштабів, то відбудеться її відбрунькування від основної моносистеми і утвориться нова моносистема з освітньою функцією як провідною. В результаті відбудеться біфуркаційне розшарування просторів. Яскравим прикладом є виокремлення з Греко-католицької церкви Католицького університету у м. Львові, який зараз розглядається як окрема моноструктура. Отже, використання *ретроспективно-сучасного підходу* дає можливість відслідкувати генезис біфуркаційних точок в процесі розвитку моносистеми. Другий ракурс дозволяє верифікувати монопроцесність динамічних змін в моносистемі.

Наступним традиційним підходом у вивченні територіальної моносистеми є *генетичний підхід*, застосування якого дозволяє зрозуміти їх генезис. Але і цей підхід при вивченні моносистем необхідно осучаснити. Це означає, що при дослідженні зародження моносистем треба передбачати вивчення траєкторії їх розвитку та виявляти коло проблем, які можуть негативно впливати на неї.

Удосконалення вимагає і використання *територіального (геопросторового) підходу* до дослідження територіальних систем монорозвитку. Вважаємо, що застосування цього підходу слід здійснювати узгоджено з методом генералізації, що дасть можливість розглядати монорозвиток як складний процес перетворень та ендегенних змін території, який зумовлений не лише її просторовими властивостями та можливостями, але і творчими здібностями, самодостатністю та самоідентифікацією суб'єктів моносистеми.

Процес територіального розвитку виступає не просто як спосіб оптимізації ресурсів, які вже відомі в межах досліджуваної моносистеми, але й як спосіб виявлення раніше невідомих ресурсів, і саме в цьому відношенні він є інноваційним. Ще А. Гіршман (Hirschman, 1986) [20] сформулював один з фундаментальних принципів територіального розвитку – виявлення прихованих ресурсів. Автор зауважує, що розвиток залежить не стільки від пошуку оптимальних комбінацій для даних ресурсів та факторів виробництва, скільки від виклику і залучення до цілей розвитку, ресурсів і здібностей, які приховані, розкидані або погано використані. Тому важливо при вивченні соціально-економічних процесів розвитку монотериторії застосовувати поглиблене дослідження ендегенних процесів з метою максимального використання внутрішніх (природних,



людських, культурних тощо) ресурсів конкретної території. Поділяючи твердження А. Гіршмана, вважаємо, що таке вивчення ендегенного потенціалу та виявлення «прихованих» ресурсів території дасть можливість адекватно оцінити потенціал розвитку моносистеми.

Таким чином удосконалення використання геопросторового підходу, яке дає можливість вивчити ендегенні резерви, дозволяє виявити в просторі ті моносистеми, які стають ареною для розвитку процесів глобалізації та регіоналізації. Таке виявлення вимагає врахування універсальних та унікальних властивостей простору, загальні та індивідуальні риси монотериторії, загальносвітові та місцеві інтереси суспільства. Отже, бачимо, що *ендегенний підхід* еволюціонує у неоендегенний. Безумовно його застосування вимагає поглибленого дослідження не лише ендегенних, але і екзогенних факторів монорозвитку (глобалізація, зовнішня торгівля, зовнішні інвестиції в територію, державна підтримка і допомога ЄС). *Неоендегенний підхід* дозволяє вивчити внутрішні фактори і механізми інноваційного розвитку моносистеми, спираючись на умови сучасних глобальних ризиків і можливостей, які здатні створити необхідні стартові умови зростання і підтримки його оптимальних темпів у довгостроковій перспективі.

Безумовно дослідження моносистем вимагає поєднання всіх названих вище підходів. Не випадково, О.Г. Топчієв зауважує, що геопросторовий підхід має поєднуватися з генетичним, за яким усі географічні явища розглядають як процеси, що мають свою генезу, динаміку, відмінності, закономірності просторового поширення [15, с.165].

Використання геопросторового підходу дозволить виявляти шляхи забезпечення розвитку окремих моноутворень та базових моносистем в цілому на основі їх раціональної спеціалізації, оптимальних динамічних просторових пропорцій виробництва і розподілу продукції, вдосконалення систем розселення, охорони природи і покращення навколишнього середовища в умовах просторової різноманітності, територіальних відмін (*хорологічна концепція*). При цьому кінцева мета в дослідженні моносистем – пошук шляхів та напрямів найбільш ефективного динамічного їх соціально-економічного розвитку та функціонування.

Для вивчення процесів системоформування важливе значення має застосування *системного підходу*, про що вказують у своїх дослідженнях Д.Л. Арманд (1975, 1988, 2002), М.Д. Гродзинський (1981), І.М. Дудник (2010), А. Дриккер (2002); К. Дьяконов (1998); С.І. Ішук (2002), Л.Б. Заставецька (2013), О.В. Заставецька (1997), В. Кифяк (2013), М.Д. Лесечко (2002), К. Немець (1997); Л. Немець, (2003); Я.Б. Олійник (2000), А.В. Степаненко (2000), Ю. Пузаченко (1983), Р. Пентл (1979), С. Сонько (2003), В.Б. Сочава (1978), О.Г. Топчієв (1988, 2001), П. Хагетт (1968); Дж. Харвей (1971), О.І. Шаблій (1984, 2001, 2003), Л.Т. Шевчук (1997, 2001, 2003, 2007) та інші.

Використання системного підходу при дослідженні територіальних моносистем вимагає застосування не тільки аналітичного підходу (спрямованого на поділ цілого на частини та дослідження кожної з них окремо), а й цілісного підходу, який передбачає дослідження моносистеми в єдності всіх її частин. Ефективність системного підходу залежить від характеру застосовуваних загальносистемних закономірностей, що встановлюють зв'язок між системними параметрами моносистеми. Варто зауважити, що всі елементи моносистеми утворюють певну структуру, яка є досить стійкою, формується в залежності від головної функції системи, що відображає її внутрішньо-системну адаптацію в сучасному геопросторі.

Всі географічні системи, у тому числі і моносистеми, обмінюються із зовнішнім середовищем речовиною, енергією та інформацією, внаслідок чого відбувається їхня взаємна адаптація. У цьому процесі моносистема діє таким чином, щоб зберегти свій стан в межах гомеостазу. Якщо ж ресурсів моносистемі не вистачає для підтримання внутрішньої динамічної рівноваги, вона змінює структуру і перебудовується, пристосовуючись до зовнішнього середовища. Яскравим прикладом слугує утворення моноосвітніх локалітетів, що відбувається в межах реформи децентралізації влади в Україні та передбачає процес переформатування малокомплектних шкіл в опорні заклади освіти або їх філії з виконанням функції початкової школи, відповідно до сучасного нормативно-законодавчого забезпечення України [13].

Системний підхід дозволяє розглядати функціонування і розвиток територіальної моносистеми та її базових типів (промислової, аграрної та рекреаційної моносистем), як системи, що містить сукупність взаємопов'язаних елементів (підсистем, компонентів), має вихід (мета монорозвитку), вхід (матеріально-сировинну основу, ресурси), зв'язок із зовнішнім середовищем (під яким слід розуміти, відмежовані від системи об'єкти і явища, з якими вона певним чином взаємодіє) і зворотний зв'язок. Відповідно, важливим напрямком системного вивчення територіальної моносистеми є дослідження її структури, бо саме «структура забезпечує стабільну,

впорядковану організацію системи, що визначається функціями та типами зв'язків, які у ній переважають» [4; с.69], тобто «структура завжди функціонує, функціональна» [16; с.309].

Специфіка територіальних моносистем полягає в тому, що їх межі (границі) не завжди збігаються з межами адміністративно-територіальних одиниць в яких вони розміщені. Відповідно, якщо розглядати моносистему як конкретний вид реальності, то вона характеризується постійною рухливістю в просторі, як результат – в її межах відбуваються зміни. Послідовний набір станів моносистеми визначає її поведінку та життєдіяльність, що може вказувати на її розвиток або, навпаки, занепад, оскільки на стан моносистеми впливають різні чинники.

Методологічною специфікою системного підходу є його спрямування не лише на пізнання суті територіальних моносистем як систем територіальної організації суспільства на різних ієрархічних рівнях, розкриття їх цілісності і механізмів, що їх визначають, а передусім на розробку засобів, що забезпечують ефективне управління таким монорозвитком [4; с.69]. Відповідно, для раціоналізації управлінської діяльності та просторово-компонентного проектування моносистеми значення системного підходу зростає в міру посилення необхідності врахування нових реалій, з якими зіштовхуються компоненти моносистеми у сучасних реаліях.

Для вирішення важливих завдань функціонування моносистем необхідним є розроблення програм та інструментів їх реалізації із застосуванням процесу ранжування цілей (*програмно-цільовий підхід*).

Структуру територіальної системи, як конкретної історично-часової форми організації суспільства можна розглядати у різних аспектах, найважливішими з яких є компонентно-функціональний і територіально-функціональний [10, с.69].

Застосування *компонентно-функціонального підходу* досить ґрунтовно розкрито в працях Г. П. Балабанова, О.П. Ващенко, М.І. Долішнього, Л.Б. Заставецької, О.В. Заставецької, Ф.Д. Заставного, В.П. Нагірної, Я.Б. Олійника, М.М. Паламарчука, М.Д. Пістуна, В.А. Поповкіна, В.В. Стецького, О.І. Шаблія та інших при вивченні компонентної (галузі господарства і зв'язки між ними) та територіальної (просторові складові і зв'язки між ними) структури господарства України. На наш погляд застосування компонентно-функціонального підходу є специфічним при дослідженні моносистем. Оскільки він дає можливість виокремити різні ланки в моносистемі, але при цьому ці ланки мають виконувати одну й ту ж саму функцію. Наприклад, при дослідженні територіальної освітньої моносистеми будемо виділяти і аналізувати ланки з різними освітніми рівнями в моносистемі, а саме: дошкільна освіта; початкова загальна освіта; базова загальна середня освіта; повна загальна середня освіта; професійно-технічна освіта; вища освіта. При цьому досліджуються не тільки компоненти (ланки) моносистеми (в даному випадку – освітні рівні), але й закономірні співвідношення і системоформуючі вертикальні та горизонтальні взаємозв'язки між ними (наприклад, вища освіта здійснюється на базі повної загальної середньої освіти), з метою отримання більшої кількості інформаційних даних про стан підсистем (ланок), що входять до складу моносистеми, її зовнішні зв'язки. Кожному компоненту відповідають певні обслуговуючі і доповнюючі елементи, які є другорядними і підсилюють провідну функцію та в сукупності формують відповідні функціональні та інфраструктурні блоки моносистеми (наприклад в межах рівня вищої освіти встановлюються освітні рівні та ступені: бакалавр, магістр, доктор філософії, доктор наук).

Вивчення зв'язків і відношень між компонентами і територією моносистеми доцільно досліджувати в базових моносистемах різного таксономічного рангу застосовуючи *територіально-функціональний підхід*. Як зазначає Л. Б. Заставецька, саме завдяки зв'язкам і відношенням між елементами підсистем їх мережа перетворюється в систему, властивості якої визначаються не просто сумою властивостей компонентів, а інтегративними властивостями [4, с.70]. Ми вважаємо, що до найважливіших властивостей моносистеми відносяться: відношення території (положення і функції моноутворення), які забезпечують самостійне функціонування і розвиток окремих типів монотериторій. Територіально-функціональний підхід показує, як розміщуються компоненти моносистеми в різних типах територіальних утворень (міські, сільські, об'єднані територіальні громади) і як формуються різні територіальні їх поєднання. Цей аспект відображає територіальні особливості формування і функціонування моносистеми: геопросторову організацію; організацію середовища життєдіяльності; забезпечення добробуту та якості життя; саморозвиток; самоврядування; відтворення населення.

При дослідженні моносистем все більшої ваги набуває *синергетичний підхід*, який передбачає виявлення додаткових переваг в моносистемі, при здійсненні процесів, що відбуваються в її межах, та базуються її внутрішніх та зовнішніх зв'язків, що базуються «на

нелінійних засадах причинності» [4, с.71]. Нагошуємо, при цьому моносистема повинна розглядатись як відкрита система, що має здатність до саморганізації. Синергетичний підхід передбачає міждисциплінарність у вивченні територіальної системи в умовах монорозвитку та її закономірностей, що лежать в основі самоорганізації та саморозвитку моносистеми. Використовуючи закон подібності систем, констатуємо, що моносистемам притаманні загальносистемні властивості: відкритість, нелінійність динаміки поведінки; випадкове відхилення величини, від її середнього значення, внаслідок внутрішніх та зовнішніх впливів (флуктуація); зміщення системи від точки рівноваги, нестійкість моносистеми (біфуркація); кооперативність (корегентність).

Враховуючи, що усім системам властива стійкість, до того часу, поки кількість енергії постійна або при її нестачі частина енергії поступає ззовні. Згідно закону подібності систем, ця характеристика притаманна і моносистемам. При зміні зовнішніх зв'язків (керуючого параметра) може виникнути біфуркаційний стан в середині складових її підсистем. Це може привести до порушення загальної монофункціональності системи, що вимагатиме дієвих заходів для її збереження. Якщо такі заходи не будуть впроваджені, то слід очікувати відбрунькування від основної моносистеми інших систем. Підсумовуючи вище наведене твердження, можна зробити висновок, що долаючи точку біфуркації, моносистема може переходити в новий стан. Вибір подальшого розвитку системи залежить як від шляхів біфуркаційного переходу, так і від мети подальшого розвитку моносистеми. Це означає, що система може повертатися до свого атратора (стійкого стану) або ділитися на дві чи більше моносистем. Даний процес можна відобразити на прикладі розвитку освітньої моносистеми локального рівня. Заклад середньої шкільної освіти розглядається нами як моносистема з провідною освітньою функцією. В літній період освітня функція може доповнитися відпочинково-оздоровчою за рахунок організації літнього пришкільного оздоровчого табору на базі даного закладу. Якщо цей табір згорне свою діяльність в наступні періоди, моносистема повернеться в попередній стан. Якщо оздоровчий табір розвине свою відпочинково-оздоровчу функцію і в зимовий період та діятиме круглорічно, то відбудеться поділ попередньої моносистеми на дві різні моносистеми. Якщо взаємозв'язки між моносистемами залишатимуться високими, то сукупність цих моносистем можна розглядати як складну полісистему. Таким чином, ми спостерігаємо, що самоорганізація в моносистемі сприяє зародженню нових структур і форм діяльності та характеризується як властивість безперервної зміни стану в територіальній моносистемі, в результаті просторово-часових взаємозв'язків її складових. В результаті біфуркаційних процесів різні види моносистем можна структурувати в найрізноманітніші сучасні форми продуктивної організації (промислові райони, кластери, технопарки, інноваційні промислові центри, тематичні туристичні моноутворення та інші).

*Біхевіористський підхід* широко використовувався в суспільно-географічних дослідженнях зарубіжними вченими (Р.Дж. Джонстон та ін.) в другій половині ХХ століття. В Україні цей підхід застосовували для дослідження регіональної депресивності (М.О. Барановський, О.В. Барановська) [1], прогнозування регіонального розвитку та визначення перцепційних портретів регіонів (К.В. Мезенцев) [6; 7], вивчення медико-соціальних аспектів використання трудового потенціалу (Л.Т. Шевчук) [17] систем розселення та їх трансформаційних процесів (Л.Б. Заставецька) [4], та ін. При дослідженні моносистем застосування біхевіористського підходу важливе саме для вивчення поведінки людей при отриманні ними генеруючої послуги. В умовах різноманітних викликів, однією з найважливіших форм соціальної адаптації до нових суспільних реалій стало формування та підсилення територіальних ідентичностей на окремих територіях (локальної та регіональної) тобто головна функція моносистеми проявляється у її ідентифікації. Якщо можна довести, що споживачі освітніх систем ідуть за освітньою монопослугою, то це і є ідентифікація освітньої моносистеми. Важливим при цьому є сприйняття індивідуума себе як частини соціуму через призму власних поведінкових моделей і стимулів, а також відповіді середовища на них. З цим сприйняттям також пов'язана безпосередньо територіальна ідентичність особистості (відчуття приналежності до окремого територіального ареалу. Таким чином, визначення ідентичності моносистеми дозволить розглядати її територію як потенціал для подальшого розвитку почуття приналежності людей до цієї території та їх ідентифікації з нею. Це стане запорукою активізації участі громадян у розвитку моносистеми.

Крім традиційних підходів при дослідженні моносистем важливо використовувати і інноваційні підходи. Серед них одним із найважливіших є інформаційний підхід. Як зазначає К.А. Немець, інформаційний підхід дозволяє досліджувати об'єкти, підсистеми, процеси і явища з позицій інформаційного обміну, виявити нові якості, які є важливими для розуміння їх сутності і

можливих напрямів розвитку на основі знань загальних властивостей і закономірностей інформаційних процесів [8]. Тобто, він має величезне значення для достовірності отримуваних результатів функціонування та розвитку моносистеми будь якого-типу, адже ефект розробки найбільш прогресивних методів, стратегій, концепцій, планів, моделей може бути паралізований, якщо якість початкової інформації, механізми її отримання і просування в системі монорозвитку виявляться недостовірними. Інформаційне забезпечення функціонування територіальних систем монорозвитку являє собою сукупність текстової, числової, графічної та інших видів інформації стосовно стану та динаміки розвитку основних соціально-економічних процесів [9, с.25]. Повне інформаційне забезпечення є умовою отримання адекватного відображення реальної ситуації в моносистемі.

Наступним підходом є *партисипативний підхід*, який застосовується в стратегічному плануванні територіального розвитку моносистеми та передбачає активне залучення до розробки стратегій, концепцій її функціонування представництва місцевого самоврядування (представників бізнес-структур, найважливіших установ, громадських організацій, місцевих лідерів, наукової спільноти, бізнес-еліти, тощо) [11]. Як приклад використання партисипативного підходу в освітній моносистемі локального рівня є наявність та функціонування громадських органів управління на різних рівнях національної системи освіти, зокрема: батьківський комітет – заклад загальної середньої освіти; наглядова рада – заклад вищої освіти; громадська рада при Міністерстві освіти та науки України як консультативно-дорадчий орган.

*Загальні висновки.* Формування і розвиток територіальних систем монорозвитку відбувається в умовах постійної зміни векторів господарювання, тому велика увага приділяється аспектам їх територіального розвитку та трансформаційним процесам. Відповідно виникає необхідність удосконалення традиційних підходів та пошуку і обґрунтування нових підходів територіальної організації суспільства. В даному дослідженні нами розкрито традиційні та інноваційні підходи до виявлення та визначення територіальної системи монорозвитку в географічному просторі. При обґрунтуванні застосування підходів нами використано напрацювання вчених географів, що бралися ними до уваги при дослідженні складних систем. При цьому нами встановлено, що не всі окреслені підходи складних систем можна використовувати для вивчення моносистем у такому вигляді у якому вони використовувалися раніше. Це пов'язано з тим, що при вивченні систем в ретроспективі застосування підходів було орієнтоване на аналіз структури досліджуваних об'єктів та на різноманітні процесів, які відбувалися між елементами досліджуваних систем.

При дослідженні моносистем, дослідника повинно цікавити їх розвиток до біфуркаційних моментів і умови подальшого збереження моносистемності. Це означає, що традиційні підходи, такі як історико-географічний (ретроспективний) та територіальний (геопросторовий) доцільно модифікувати, з метою адаптації для виконання цих завдань. Важливо використовувати й інноваційні підходи (інформаційний, біхевіористичний, партисипативний). Тільки при поєднанні найрізноманітніших підходів можна отримати синергетичний ефект та сформувати синергетичний підхід, який дозволить передбачити додаткові вигоди при дослідженні моносистем і процесів їх функціонування.

*Список використаних джерел:*

1. Барановський, М. О. Біхевіористичний підхід у дослідженні регіональної депресивності / М. О. Барановський, О. В. Барановська // Регіональні проблеми України: Географічний аналіз та пошук шляхів вирішення: зб. наук. праць. – Херсон: ПП Вишемирський, 2009. – 488 с.
2. Баранский Н. Н. Избранные труды. Становление советской экономической географии / Н. Н. Баранский. – М.: Мысль, 1980. – 287 с.
3. Голиков А. П. Введение в экономическую и социальную географию: учебное пособие / А. П. Голиков. – Харьков: ХГУ, 1992. – 81 с.
4. Заставецька Л. Б. Системи розселення і геопросторові проблеми вдосконалення адміністративно-територіального устрою України: монографія / Л. Б. Заставецька. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 332 с.
5. Мала гірнича енциклопедія. Т.1. – Донецьк: Донбас, 2004. – 640 с.
6. Мезенцев К. В. Методика біхевіористичного прогнозування регіонального розвитку / К. В. Мезенцев // Економічна та соціальна географія. – 2004. – Вип. 54. – С. 17-24.
7. Мезенцев К. В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: монографія / К. В. Мезенцев. – К.: Видавничо-поліграфічний центр – Київський університет, 2005. – 253 с.
8. Немец К. А. Информационное взаимодействие природных и социальных систем: Монография / К. А. Немец. – Х.: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2005. – 428 с.
9. Немец К. Концепція соціально-географічної системи як методологічний конструкт суспільної географії / К. Немец, Л. Немец // Часопис соціально-економічної географії. – 2015. – Випуск 18 (1). – С. 24-32.
10. Паламарчук О. М. Общественно-территориальные системы (логико-математическое моделирование) / О.М. Паламарчук. – К.: Знання, 1992. – 272 с.

11. Партиципативне стратегічне планування в органах місцевого самоврядування. Посібник для об'єднаних територіальних громад – [Електронний ресурс] – Режим доступу: [https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/library/file/23/STRATEGIC\\_PLANNING\\_MANUAL\\_standard\\_version\\_9MB.pdf](https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/library/file/23/STRATEGIC_PLANNING_MANUAL_standard_version_9MB.pdf)
12. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії / М. Д. Пістун – К.: Вища шк., 1996. – С.168.
13. Постанова КМУ від 19.06.2019 р. № 532 «Про затвердження Положення про освітній округ і опорний заклад освіти». – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/oporni%20shkoli/2020/08/18/osh.docx>
14. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії: навчальний посібник / О. Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.
15. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики / О. Г. Топчієв – Одеса: Астропринт, 2005. – С. 166.
16. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії : підручник / О. І. Шаблій – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.
17. Шевчук Л. Т. Медико-соціальні аспекти використання трудового потенціалу: регіональний аналіз і прогноз: монографія / Л. Т. Шевчук; НАН України. Ін-т регіон. дослідж. – Л., 2003. – 486 с.
18. Шевчук Л.Т. Соціальна географія: навчальний посібник. / Л.Т. Шевчук – К.: Знання, 207. – 350 с.
19. Яворська В.В. До питання про історико-географічний (генетичний) підхід в соціально-географічних дослідженнях (короткий огляд літератури) / В.В. Яворська. [Електронний ресурс] – Режим доступу: [https://collectedpapers.com.ua/wp-content/uploads/2013/09/037\\_195\\_202\\_Yavorska.pdf](https://collectedpapers.com.ua/wp-content/uploads/2013/09/037_195_202_Yavorska.pdf)
20. Hirshman A. O. Vers une économie politique élargie / A.O. Hirshman. – Paris: Editions de minuit, 1986.

References:

1. Baranovs'kyi, M. O. Bikhviyorstychnyy pidkhyd u doslidzhenni rehional'noyi depresyvnosti / M. O. Baranovs'kyi, O. V. Baranovs'ka // Rehional'ni problemy Ukrainy: Heohrafichnyy analiz ta poshuk shlyakhiv vyryshennya: zb. nauk. prats'. – Kherson: PP Vyshemyrskyi, 2009. – 488 s.
2. Baranskyy N. N. Yzbrannyye trudy. Stanovlenye sovet'skoy ekonomicheskoy heohrafyy / N. N. Baranskyy. – M.: Mysl', 1980. – 287 s.
3. Holykov A. P. Vvedeniye v ekonomicheskuyu y sotsyal'nyuyu heohrafiyu: uchebnoye posobie / A. P. Holykov. – Khar'kov: KhHU, 1992. – 81 s.
4. Zastavets'ka L. B. Systemy rozselennya i heoprstorovi problemy vdoskonalennya administratyvno-terytorial'noho ustroyu Ukrainy: monohrafiya / L. B. Zastavets'ka. – Ternopil': TNPU im. V. Hnatyuka, 2013. – 332 s.
5. Mala hirnycha entsyklopediya. T.1. – Donetsk: Donbas, 2004. – 640 s.
6. Mezentssev K. V. Metodyka bikhviyorstychnoho prohnouzuvannya rehional'noho rozvytku / K. V. Mezentssev // Ekonomichna ta sotsial'na heohrafiya. – 2004. – Vyp. 54. – S. 17-24.
7. Mezentssev K. V. Suspil'no-heohrafichne prohnouzuvannya rehional'noho rozvytku: monohrafiya / K. V. Mezentssev. – K.: Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr – Kyiv's'kyi universytet, 2005. – 253 s
8. Nemets K. A. Ynformatsionnoye vzaymodeystviye pryrodnykh y sotsyal'nykh system: Monohrafiya / K. A. Nemets. – Kh.: Vostochno-rehional'nyy tsentr humanitarno-obrazovatel'nykh ynytyatyv, 2005. – 428 s.
9. Nyemets' K. Kontseptsiya sotsial'no-heohrafichnoyi systemy yak metodolohichnyy konstrukt suspil'noyi heohrafiyi / K. Nyemets', L. Nyemets' // Chasopys sotsial'no-ekonomichnoyi heohrafiyi. – 2015. – Vypusk 18 (1). – S. 24-32.
10. Palamarchuk O. M. Obshchestvenno-terytorial'nyye systemy (lohyko-matematicheskoye modelyrovanye) / O.M. Palamarchuk. – K.: Znannya, 1992. – 272 s.
11. Partysypatyvne stratehichne planuvannya v orhanakh mistsevoho samovryaduvannya. Posibnyk dlya ob'yednanykh terytorial'nykh hromad – [Elektronnyy resurs] – Rezhyim dostupu: [https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/library/file/23/STRATEGIC\\_PLANNING\\_MANUAL\\_standard\\_version\\_9MB.pdf](https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/library/file/23/STRATEGIC_PLANNING_MANUAL_standard_version_9MB.pdf)
12. Pistun M. D. Osnovy teorii suspil'noyi heohrafiyi / M. D. Pistun – K.: Vyscha shk., 1996. – S.168.
13. Postanova KМУ vid 19.06.2019 r. # 532 «Pro zatverdzhennya Polozhennya pro osvityni okruh i oporny zaklad osvity». – [Elektronnyy resurs] – Rezhyim dostupu: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/oporni%20shkoli/2020/08/18/osh.docx>
14. Topchiyev O. H. Osnovy suspil'noyi heohrafiyi: navchal'nyy posibnyk / O. H. Topchiyev. – Odessa: Astroprynt, 2001. – 560 s.
15. Topchiyev O.H. Suspil'no-heohrafichni doslidzhennya: metodolohiya, metody, metodyky / O. H. Topchiyev – Odessa: Astroprynt, 2005. – S. 166.
16. Shabliy O. I. Osnovy zahal'noyi suspil'noyi heohrafiyi : pidruchnyk / O. I. Shabliy – L'viv: Vydavnychyy tsentr LNU im. Ivana Franka, 2003. – 444 s.
17. Shevchuk L. T. Medyko-sotsial'ni aspekty vykorystannya trudovoho potentsialu: rehional'nyy analiz i prohnouz: monohrafiya / L. T. Shevchuk; NAN Ukrainy. In-t rehion. doslidzh. – L., 2003. – 486 c.
18. Shevchuk L.T. Sotsial'na heohrafiya: navchal'nyy posibnyk. / L.T. Shevchuk – K.: Znannya, 207. – 350 s.
19. Yavors'ka V.V. Do pytannya pro istoryko-heohrafichnyy (henetychnyy) pidkhyd v sotsial'no-heohrafichnykh doslidzhennyakh (korotkyi ohlyad literatury) / V.V. Yavors'ka. [Elektronnyy resurs] – Rezhyim dostupu: [https://collectedpapers.com.ua/wp-content/uploads/2013/09/037\\_195\\_202\\_Yavorska.pdf](https://collectedpapers.com.ua/wp-content/uploads/2013/09/037_195_202_Yavorska.pdf)
20. Hirshman A. O. Vers une économie politique élargie / A.O. Hirshman. – Paris: Editions de minuit, 1986.

Надійшла до редколегії 15.09.2020

### INCREASING DIFFERENCES IN THE LEVEL OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE WORLD AND MIGRATION PROCESSES

There are sharp differences in socio-economic and demographic development between countries located in different regions of the world. These differences are more pronounced between Western European countries, the United States, Canada, Japan, and developing countries. That is why there is a large influx of people around the world. Currently, the main immigration centres in the world are the United States, Canada, Australia and Western Europe. Migrants from regional conflicts are also widely involved in migration flows around the world. Their influx of Western European countries creates several issues. For this reason, the countries receiving foreign migrants pursue a strict migration policy.

*Sources and methods of research.* To carry out the analyses the economic and social geography of the world, including scientific-analyses in the area of demographic development has been used. The reports of the UN Population Fund and the International Organization for Migration plays a pivotal role in this area. The analysis in the article is carried out with the help of statistics, the historical-geographical study of areas, mathematical analysis, comparative analysis methods.

*Scientific innovations and personal recommendation of the author.* For the first time, the occurring migration processes in the world and their issues of dependence on the level of socio-economic the development has been analyzed in the article. Using scientific and statistical sources, the author conducted an analysis in this direction, identified the main regions of migration in the world, its relationship with demographic development, and defined its regulating methods. The analysis highlights that international migration is also increasing intensively as the differences in the level of development between the countries intensify.

*Summary of the study.* European countries, the United States, Canada, Japan and Australia ensure sustainable development through the effective use of their economic potential and financial and technical capabilities. Problems in the field of demographic development in these regions, weak population growth, labour source shortages and problems create the need to accept foreign migrants. In most Asian and African countries, natural growth is still high, economic growth is slow in the face of high population growth in a short period, and the number of workplaces is many times fewer than the number of able-bodied people. The weak economic potential of this group of countries is not able to maintain the demographic potential. As a result, people migrate from rural to urban areas. Along with, external migration is intensive.

National and ethnic conflicts, border disputes, civil wars, and socio-political instability in some parts of the world have led to the expulsion of millions from their native lands. According to the UN's data, 90% of international migrants migrate to other countries in search of work. Almost all countries of the world are involved in this process. At present, there are 232 mln. international migrants across the world and about half of them are concentrated in 10 countries. Countries that receive foreign migrants are forced to take serious measures to regulate it.

*Results.* Differences in socio-economic and demographic development between countries in different regions of the world are growing, and international migration is taking place. High levels of natural growth in Asia, Africa and Latin America, as well as conflicts in North Africa, the Middle East, are contributing to the increase in migration. For this reason, countries receiving foreign migrants have a migration policy to regulate and, in most cases, reduce it. Today, about half of the world's immigrants live in 10 countries.

*Keywords:* developed countries, developing countries, socio-economic development, demographic development, external migration, immigration, labour migration, migration policy, natural growth, immigration centres.

### РОСТ РАЗЛИЧИЙ В УРОВНЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СТРАН МИРА И МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ

*Резюме.* Между странами, расположенными в отдельных регионах мира, существуют острые различия в социально-экономическом и демографическом развитии. Эти различия более резко проявляются между странами Западной Европы, США, Канадой, Японией и развивающимися странами. Поэтому в мировом масштабе происходит многочисленная миграция населения. В настоящее время основными иммиграционными центрами мира считаются США, Канада, Австралия, страны Западной Европы. В миграционных потоках населения в мире широко участвуют и мигранты из очагов региональных



конфликтов. Их потоки в страны Западной Европы создают многочисленные проблемы. По этой причине страны, принимающие иностранных мигрантов, проводят серьезную миграционную политику.

*Материалы и методы исследования.* Для проведения анализа были использованы научные исследования в области экономической и социальной географии мира, в том числе в области демографического развития. В этой области основным источником служат отчеты Фонда Населения ООН, Международной Организации по миграции. В статье анализ выполняется с помощью методов статистики, историко-географического изучения территорий, математического анализа, сравнительного анализа.

*Научная новизна и личный вклад автора.* Впервые в статье были рассмотрены миграционные процессы, происходящие в мире в последнее время, и их зависимость от уровня социально-экономического развития. Автор, используя научные и статистические источники, провел анализ в этом направлении, определил основные районы миграций в мире, его связи с демографическим развитием, пути их упорядочения. Анализ показывает, что с усилением различий в уровне развития между странами интенсивно растут и международные миграции.

*Обзор исследований.* Европейские страны, США, Канада, Япония, Австралия, эффективно используют свой экономический потенциал, финансово-технические возможности, обеспечивают устойчивое развитие. Проблемы в области демографического развития в этих регионах, слабый темп роста численности населения, недостатки и проблемы в обеспечении трудовыми ресурсами создают необходимость приема иностранных мигрантов. В большинстве стран Азии и Африки естественный прирост по-прежнему остается высоким, в то время как экономический рост идет слабыми темпами из-за высокого роста численности населения, количество рабочих мест в несколько раз меньше, чем численность трудоспособного населения. В этих странах слабый экономический потенциал не в состоянии обеспечивать устойчивое демографическое развитие. В результате в миграциях внутри стран население мигрирует из деревни в направлении городов. В то же время интенсивно идут внешние миграции.

Национально-этнические конфликты, пограничные конфликты, гражданские войны, общественно-политическая нестабильность в некоторых странах мира приводят к тому, что миллионы людей покидают родные края. По данным ООН, 90% международных мигрантов уезжают на заработку в другие страны. В этом процессе участвуют практически все страны мира. В настоящее время в мире насчитывается 232 млн. международных мигрантов, половина которых сосредоточены в 10 странах. Страны, принимающие иностранных мигрантов, вынуждены принимать серьезные меры по ее упорядочению.

*Результаты исследований.* Различия в социально-экономическом и демографическом развитии между странами, расположенными в отдельных регионах мира, усиливаются, происходит международная миграция населения. Продолжающийся высокий естественный прирост в странах Азии, Африки и Латинской Америки, конфликты в Северной Африке, на Ближнем и Среднем Востоке также влияют на рост миграции. Поэтому страны, принимающие иностранных мигрантов, проводят миграционную политику для ее упорядочения и в большинстве случаев сокращения. В настоящее время около половины иммигрантов в мире находятся в 10 странах.

*Ключевые слова:* развитые страны, развивающиеся страны, социально-экономическое развитие, демографическое развитие, внешняя миграция, иммиграция, трудовая миграция, миграционная политика, естественный прирост, иммиграционные центры.

*The actuality of the subject.* Several factors determine the socio-economic development of the world. They are characterized by natural-geographical, socio-economic, natural-strategic, cultural-demographic, historical-geographical development and other direction can be grouped. The scope and usage possibilities of these factors that determine this development vary in different countries and regions. At the same time, the demographic potential of the countries, the provision of natural resources, production and technological equipment required for their use, the availability and level of training of qualified personnel, material and technical and financial opportunities are distinctive. This diversity leads to significant differences in socio-economic and demographic development indicators. Therefore, the dependence between the countries of the world is growing, the relations also are increasing. Migration plays a pivotal role in this relation systems. In many cases, the management of migration flows become difficult. Therefore, countries are forced to take more serious measures. In this sense, it is substantial to study migration flows around the world.

*Object of research.* The main research object of the article is the influence of factors affecting the socio-economic development of countries in different regions of the world, their main forms of influence and the resulting problems. In case of lack of labour force for the activity of the formed economic areas in developed countries such as Western Europe, the United States, Canada, and Australia Countries, the countries which differ from their low economy-level have the demographic potential, and there are some challenges their providing. Hence, the migration that it is forming, the regions and countries which migration are occurring and their essential results have been studied in the article.

*Sources and methods of research.* To carry out the analyses the economic and social geography of the world, including scientific-analyses in the area of demographic development has been used [1, 2, 3, 4,

5, 6]. Data in this area are the main source of statistical data published in different countries (Russia, Belarus, Azerbaijan) [7-12], reports of the UN Population Fund [13, 14]. The International Organization for Migration periodically collects information and prepares reports on migration processes in the world [15, 16]. These reports are widely used.

The analysis in the article is carried out with the help of statistics, historical-geographical study of areas, mathematical analysis, comparative analysis methods.

*Study of the subject.* Demographic characteristics and population migration in the world and regions with different levels of socio-economic development are widely studied by scientists as well as experts from international organizations. In this direction, there is a myriad treatise which is written by N.I.Alisov, B.S.Khorev [17], V.I.Butov [1], V.P.Maksakovsky [3, 4], S.V.Ryazansev, M.F.Tkachenko [18], D.I.Valentey, A.Y.Kvasha [2] and others. At the same time, J.A.Mammadov, H.B.Soltanova [5], Z.N.Eminov [6] conducted researches in this field in Azerbaijan.

*Scientific innovations and personal recommendation of the author.* For the first time, the recent migration processes in the world and their dependence on the level of socio-economic the development has been examined in the research paper. Using scientific and statistical sources, the author conducted an analysis in this direction, and he has identified the main regions of migration in the world, its relationship with demographic development, and defined its regulation ways. The analysis conducted in the article shows that international migration is also increasing intensively in the process of strengthening the differences in the level of development between the countries.

*Research results and explanation of the matter.* There are sharp differences in the level of socio-economic development between world countries. These differences have been formed during a long period of historical development. Its formation is influenced by several factors such as the provision of natural resources, their consumption, the characteristics of historical and geographical development, the presence of a metropolis or a colony. Today, the capabilities of equipment and technology, human resources, participation in the world market and the competitiveness of products play a leading role in the development of countries.

The participation of countries in the world market, the quality of their products determine their competitiveness. The increase in the number of countries that already have specific products on the world market is facing very serious problems. Because the technology and equipment are quite complex, their constant updating requires a lot of financial resources, material and technical base. The problem of acquiring a new generation of technology that meets modern requirements is constantly manifesting itself [15].

In the current situation, developed countries, whose exports are dominated by finished products and on which there is a large number of financial resources, are constantly strengthening their economic potential. Large financial flows make it easier to improve the socio-cultural well-being of the population, assist the poor, train qualified personnel, and attract outsiders following the required number and requirements and these conditions create a working and settling opportunities for specialists studying in higher education institutions in the country.

Thus, European countries, the United States, Canada, Japan, Australia ensure sustainable development through the effective use of their economic potential, financial and technical capabilities, increasing the dependence of other countries on financial and technological, training, socio-cultural assistance. On the other hand, problems in the field of demographic development in these regions, slow population growth, labour shortages and problems create the need to accept foreign migrants (Table 1). Here, the preference for highly qualified personnel, the admission of the working age population has a serious impact on the demographic potential and staffing of other countries as well. Especially, this factor is one of the reasons for the growing inequality between countries. They are getting stronger every year, making underdeveloped countries dependent, and difficulties in economic development are increasing.

In a group of European countries, mainly in Eastern and Southern European countries, natural growth is negatively assessed, as well as population emigration is experienced, which migrates mainly to the highly developed countries of Western Europe. Therefore, the population has been steadily declining in the 21st century. The population decline was more intensive in 2011-2015 in Romania (333.0 thousand people), Greece (284.0 thousand people), Portugal (200.0 thousand people), Lithuania (123.0 thousand people) (Table 1).

In most Western European countries, natural growth is declining. However, this situation does not ensure population growth, the number of elderly people continues to grow, and it leads to the inefficacy of the labour force. Therefore, the population is rising along with the local population, as well as foreign migrants. Most of those who come to the country are of working age. Although natural growth in

Germany, Italy, and Russia is negative, the population is growing at the expense of immigrants. The highest estimates of population growth in 2011-2015 were in Russia (3445.0 thousand people), Great Britain (1870.0 thousand people), Germany (1405.0 thousand people), France (1410.0 thousand people) other countries (Table 1).

Table 1.

*The number of world population and their growth*

| Countries                                                | The number of population, in (mln). |        |        |        |        | Growth, % |           |           | Growth in 2011-2015, (thousand person) |         |
|----------------------------------------------------------|-------------------------------------|--------|--------|--------|--------|-----------|-----------|-----------|----------------------------------------|---------|
|                                                          | 2000                                | 2005   | 2010   | 2015   | 2017   | 2000-2005 | 2005-2010 | 2010-2015 | Natural                                | Total   |
| Countries whose population is declining due to migration |                                     |        |        |        |        |           |           |           |                                        |         |
| Countries located in other regions of the world          |                                     |        |        |        |        |           |           |           |                                        |         |
| Algeria                                                  | 31,2                                | 33,3   | 36,0   | 39,7   | 41,3   | 106,7     | 108,1     | 110,3     | 3797,5                                 | 2950,0  |
| Brazil                                                   | 175,8                               | 188,5  | 198,6  | 207,9  | 209,3  | 107,2     | 105,4     | 104,7     | 9062,3                                 | 7330,0  |
| Vietnam                                                  | 77,6                                | 82,4   | 86,9   | 91,7   | 95,5   | 106,2     | 105,5     | 105,5     | 5142,3                                 | 3844,0  |
| Egypt                                                    | 68,3                                | 74,9   | 82,0   | 91,5   | 97,6   | 109,7     | 109,5     | 111,6     | 9454,4                                 | 7720,0  |
| India                                                    | 1053,5                              | 1144,3 | 1231,0 | 1311,1 | 1339,2 | 108,6     | 107,6     | 106,5     | 80928,9                                | 63605,0 |
| Indonesia                                                | 211,5                               | 226,3  | 241,6  | 257,6  | 264,0  | 107,0     | 106,8     | 106,6     | 16194,4                                | 12756,0 |
| Mexico                                                   | 102,8                               | 109,8  | 118,6  | 127,0  | 129,2  | 106,8     | 108,0     | 107,1     | 8864,9                                 | 6652,0  |
| Turkey                                                   | 63,2                                | 67,9   | 72,3   | 78,7   | 80,8   | 107,4     | 106,5     | 108,9     | 4299,0                                 | 5149,0  |
| European countries                                       |                                     |        |        |        |        |           |           |           |                                        |         |
| Poland                                                   | 38,3                                | 38,2   | 38,0   | 38,0   | 38,4   | 99,7      | 99,5      | 100,0     | -34,2                                  | -77,0   |
| Romania                                                  | 22,4                                | 21,3   | 20,3   | 19,8   | 19,6   | 95,1      | 95,3      | 97,5      | -295,7                                 | -333,0  |
| Lithuania                                                | 3,5                                 | 3,3    | 3,1    | 2,9    | 2,8    | 94,3      | 93,9      | 93,5      | -53,1                                  | -123,0  |
| Latvia                                                   | 2,4                                 | 2,2    | 2,1    | 2,0    | 1,9    | 91,7      | 95,5      | 95,2      | -40,7                                  | -82,0   |
| Croatia                                                  | 4,5                                 | 4,3    | 4,3    | 4,2    | 4,1    | 95,6      | 100,0     | 97,7      | -58,0                                  | -75,0   |
| Greece                                                   | 10,8                                | 11,0   | 11,1   | 10,8   | 10,7   | 101,9     | 100,9     | 92,3      | -88,4                                  | -284,0  |
| Portugal                                                 | 10,3                                | 10,5   | 10,6   | 10,4   | 10,3   | 101,9     | 101,0     | 98,1      | -93,0                                  | -200,0  |
| Countries whose population is growing due to migration   |                                     |        |        |        |        |           |           |           |                                        |         |
| Germany                                                  | 82,2                                | 82,5   | 81,8   | 81,7   | 82,7   | 100,4     | 99,2      | 99,9      | -928,9                                 | 1405,0  |
| Great Britain                                            | 58,9                                | 60,4   | 62,8   | 65,1   | 66,1   | 102,5     | 104,0     | 103,7     | 1089,3                                 | 1870,0  |
| Sweden                                                   | 8,9                                 | 9,0    | 9,4    | 9,8    | 10,1   | 101,1     | 104,4     | 104,3     | 115,3                                  | 350,0   |
| Italy                                                    | 56,9                                | 58,0   | 59,3   | 60,7   | 60,5   | 101,9     | 102,2     | 102,4     | -470,5                                 | 1352,0  |
| France                                                   | 60,8                                | 63,0   | 64,8   | 66,5   | 67,1   | 103,6     | 102,9     | 102,6     | 1238,6                                 | 1410,0  |
| The Netherlands                                          | 15,9                                | 16,3   | 16,6   | 16,9   | 17,1   | 102,5     | 101,8     | 101,8     | 169,7                                  | 247,0   |
| Russia                                                   | 146,6                               | 143,5  | 142,9  | 146,4  | 146,8  | 97,9      | 99,6      | 102,4     | -26,9                                  | 3445,0  |

Source: Belarus and the countries of the world. Statistical Digest. National Stat Committee of the Republic of Belarus. Minsk, 2016.398 p., p. 19-20. Belarus and countries of the world. Statistical Digest. Minsk, 2018.398 p. p. 20-21.

Developing countries have very different characteristics due to their structure and socio-economic potential. Many of them have reached a high level of economic potential, living standards and sustainable development. Their economy are provided with labour resources at the expense of domestic potential. For this reason, the population is weakly involved in world migration flows.

In most Asian and African countries, natural growth is still high, economic growth is slow in the face of high population growth in a short period, and the number of workplaces is many times fewer than the number of able-bodied people. The weak economic potential of this group of countries is not able to maintain the demographic potential. Because the leading position of the mining industry and agriculture in the structure of the economy limits the opportunities to create new enterprises, incomes are low and the daily living conditions of the population, the provision of socio-cultural services are insufficient. As a

result, people migrate from rural to urban areas. Additionally, external migration is intensive. They have great potential to send migrants to other countries.

In countries with high natural population growth and as a result, the number is growing rapidly there are sharp differences between natural growth and overall growth. This shows that millions of people from these countries join the global migration flow, and they mainly migrate to Europe, the United States, Canada and other countries. The difference between natural and total population growth in India is 17,323.9 thousand people, in Indonesia 3438.4 thousand people, in Egypt 2124.4 thousand people, in Vietnam 1298.3 thousand people, etc. (Table 1).

National and ethnic conflicts, border disputes, civil wars, and socio-political instability in some parts of the world have led to the expulsion of millions from their native lands. Millions of people from Afghanistan, Syria, Iraq, Libya, Sudan, Yemen and other relatively small hotspots of conflict have become refugees and have to live in other countries and regions. Some of them are involved in global migration flows and are key participants in potential flows.

In some countries of the world, higher education institutions have a high material and technical base, human resources. The training of graduates of these science and education centres meets modern world standards. They are India, Malaysia, Turkey, Russia, Pakistan, China, Indonesia, Mexico, Algeria, Egypt and others. countries can be included. At the same time, along with these countries, many young people from other countries stay and work after studying at universities in European countries, the United States, Canada and other countries with immigration centres, and join the other immigrants. This factor has a significant impact on the economic development of host countries. In the process of interaction of these factors, migration flows occur between different countries of the world, and the number of participants in this process continues to increase from year to year.

Thus, according to the UN's data, in 2000 there was 175 million migrant in the world. people were migrants and 3% of the world's population lives outside their homeland. In 2005, the number of migrants in the world reached 191 million that this was 2.0 times more than the indicator which was experienced in 1980. According to the International Organization for Migration, in 2050, it is estimated that their number can reach 250 million [13, 14, 15]. Hence, it is essential to study and resolve the problems created by this process. They are implemented at the national level, and the regional level with the participation of international organizations.

The economic consequences of migration show themselves at broader aspect. However, it is not possible to register all of them. This is because not all remittances from migrant workers are taken into account, they do not report their income, and employers do not register all of them.

According to the International Organization for Migration, 90% of international migrants go to other countries in search of work. Almost all countries of the world are involved in this process. Migrant workers create material and spiritual benefits by applying their ability to work in countries where they are located. Moreover, they send some of the money they earn to their families through transfers. According to the World Bank (2005), the annual volume of remittances from migrants to their home countries constitute 230 billion dollars. The one-third of the world's financial flows falls to their share. In many countries, they form one-third of GDP and exceed foreign investment [16].

Countries that send migrant labourers make a lot of money in the process. Organizations that send them to work abroad pay taxes. In some countries, they collect taxes from migrants for employment. In many cases, external migration makes countries dependent on this process. During the economic recession, this group of countries receives less foreign investment, which leads to higher prices in housing and consumer markets as well. The economic structure of these countries depends on the export of labour force, so the development of the economy is slowing down.

Countries that receive foreign migrants are forced to take serious measures to regulate it. First of all, their location within the country must be effective. In most cases, migrants are sent to poorly populated areas and the improvement of underdeveloped economy is ensured here. In many cases, tax evasion occurs in countries that accept illegal migrants, and they create problems in the introduction of new technologies. Therefore, it is necessary to combat the entry of illegal migrants and their employment in the economy sectors.

The placement of immigrants in the country, their social protection requires a reasonable amount of funding. They are spent on the long-term maintenance, housing, socio-cultural security and adaptation of each person. In many cases, migrants live compactly in certain regions of the country or urban areas. The number of migrants from one country is growing in some parts of the city. The abundance of their number sometimes causes social, national and ethnic problems. For example to this, turks make up 7% of

the population in the Kreisberg district of Berlin. In London, immigrants and ethnic minorities make up 16% of the population, and in some inner districts, their share reaches 30% [18].

This situation causes dissatisfaction and conflicts between migrants and the local population. To prevent this situation, it is necessary to expand the work on the integration of ethnic groups into society. Their children are involved in education in local institutions.

In countries which are receiving large numbers of foreign migrants, high natural population growth rates also have a significant impact on changes in the ethnic composition of the population. As a result of differences in the number of children in families, the number and share of immigrants in the population increases in a short period. For children to be more adaptable to society, it is necessary to expand the scope of those involved in education.

The reception of foreign migrants serves to meet the labour force needs of the economy. However, employment among them is several times lower than the local population in most countries. During the economic crisis in the countries receiving migrants, the level of employment of migrants decreases, sometimes leading to mass discontent. To thwart this challenge two methods are applied. Sometimes migrant workers are hired on a contract basis and are allowed to stay in the country for a long time. When they lose their jobs, they are forced to return to their home countries. Also, increased border controls prevent additional people from entering the country.

Migration has the potential to have a significant impact on economic, socio-cultural and ethnic-demographic processes around the world. In developing countries, 60% of migrants are under 20 years old. In highly developed countries, 70% of people are over 60 years old. The countries of the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) have managed to gather the "thinking brains of the world" in the region, as they prefer qualified personnel when receiving foreign citizens. Between 2010 and 2011, those with higher education accounted for 70% of immigrants, with an absolute calculation their number more than 27 million [14].

Table 2

*The number of participant in international migration, mln.person*

| Regions            | Years        |              |              |              |
|--------------------|--------------|--------------|--------------|--------------|
|                    | 1990         | 2000         | 2010         | 2013         |
| Developed regions  | 82,3         | 103,4        | 129,7        | 135,6        |
| Developing regions | 71,9         | 71,1         | 91,0         | 95,9         |
| Africa             | 15,6         | 15,6         | 17,1         | 18,6         |
| Asia               | 49,9         | 50,4         | 67,8         | 70,8         |
| Europa             | 49,9         | 56,2         | 69,2         | 72,4         |
| Latin America      | 7,1          | 6,5          | 8,1          | 8,5          |
| North America      | 27,8         | 70,4         | 51,2         | 53,1         |
| Oceania            | 4,7          | 5,4          | 7,3          | 7,9          |
| <b>World</b>       | <b>154,2</b> | <b>174,5</b> | <b>220,7</b> | <b>231,5</b> |

Source: World Migration in Figures. OECD-UNDESA. October, 2013.

The influx of people with higher education from economically developing nations remains a serious problem for them. This process is evident in sparsely populated countries and is becoming increasingly difficult to resolve. At present, there are 232 mln. international migrants across the world (Table 2). In the 1990-2013, the number of migrants in the northern countries increased by 53 million people (65%) and 60% of them are concentrated in developed countries. Although in the 90s the number of migrants rose 2.0 million a year the annual increase of them was 4.6 million people between 2000 and 2010 [14]. Migrants around the world take into consideration the following factors when choosing the countries they prefer to migrate: this is sustainable socio-economic development; high level of development of the social protection system; national-ethnic, religious, linguistic proximity; opportunities for staff to find work in accordance with their specialization and high salaries; pursuing a relatively soft and loyal migration policy; breadth of opportunities to adapt to society, etc.

Currently, about half of the world's immigrants are concentrated in 10 countries. These include the United States (45.8 million people), Russia (11.0 million people), Germany (9.8 million people), Saudi Arabia (9.1 million people), the UAE (7, 8 million people), Great Britain (7.8 million people), France (7.5 million people), Canada (7.3 million people), Australia (6.5 million people) and Spain ( 6.5 million people) [14]. Four of the 10 countries with the highest number of migrants are in Europe. Their

total number is 31.6 million people. This constitutes 13.7% of the world's migrants. Considering other countries, this figure is quite high, and it reaches to 35-40 mln.

**Results.** Differences in socio-economic and demographic development between countries in different regions of the world are consolidating. That is why there is a mass migration of the population on an international scale. High levels of natural growth in Asia, Africa and Latin America, as well as conflicts in North Africa, the Middle East, are contributing to the increase in migration. Thus, countries receiving foreign migrants have a migration policy to regulate and, in most cases, reduce it. Currently, about half of the world's immigrants are located in 10 countries, 4 of which are Western European countries (Germany, Britain, France, Italy).

*References:*

1. Butov V.I. Demografiya. (Demography). Moscow-Rostov-on Don: March 2003, 592 p. (in Russian).
2. Valenti D.I., Kvasha A.Y. Osnovi demografii. (The basics of demography). M.: Thought, 1989, 286 p. (in Russian).
3. Maksakovsky V.P. Geograficheskaya kartina mira. V 2 kniqax. Kniqa 1. Obsaya xarakteristika mira (Geographical picture of the world. In 2 book Book I. General characteristics of the world). Bustard, Moscow, 2008. (in Russian).
4. Maksakovsky V.P. Geograficheskaya kartina mira. V 2 kniqax. Kniqa 2. Regionalnaya xarakteristika mira. (Geographical picture of the world. In 2 book Book I. Regional characteristics of the world). Bustard, Moscow, 2009. (in Russian).
5. Ekonomicheskaya i sochialnaya geografiya mira. (The economic and social geography of the world). Baku, 2019. 583 p. (in Azerbaijan).
6. Eminov Z.N. Geografiya. (Geography). Baku, 2005. 656 p. (in Azerbaijan).
7. Belarus i strany mira. Statisticheskii sbornik. Natsionalnyi Statisticheskii Komitet Respubliki Belarus. (Belarus and countries of the world. Statistical Digest. National Statistical Committee of the Republic of Belarus). Minsk, 2016, 398 p. (in Russian).
8. Belarus i strany mira. Statisticheskii sbornik. Natsionalnyi Statisticheskii Komitet Respubliki Belarus. (Belarus and world countries. Statistical Digest. National Statistical Committee of the Republic of Belarus). Minsk, 2018. 338 p. (in Russian).
9. Demograficheskii Ejigodnik Rossii, 2016. Federalnaya Slujba Qosudarstvennoy Statistiki. (Demographic Yearbook of Russia, 2016. Federal State Statistics Service). Moscow, 2017, 265 p. (in Russian).
10. Demograficheskii Ejigodnik Respubliki Belarus, 2016. Natsionalnyi Statisticheskii Komitet Respubliki Belarus. (Demographic Yearbook of the Republic of Belarus, 2016. National Statistical Committee of the Republic of Belarus). Minsk, 2017. 440 p. (in Russian).
11. Naselenie Ukraini za 2016 g. Demograficheskii Ejigodnik. Qosudarstvennaya Statisticheskaya Slujba Ukraini. (The population of Ukraine for 2016. Demographic Yearbook. State Statistical Service of Ukraine). Kyiv, 2017, 134 p. (in Russian).
12. Rossiya i strany mira - 2016. Statsbornik. Rosstat. (Russia and the world countries - 2016. Stat-report. Rosstat. M., 2016. 379 p. (in Russian).
13. Annan K. Mejdunarodnaya migrachiya i razvitie: Doklad Generalnogo sekretaryz OON na sessii Generalnoy Assablei OON (International Migration and Development: Report of the UN Secretary-General at the UN General Assembly). New York, 2006.
14. World migration in numbers. The joint report by the UN Department of Economic Affairs and the OECD for a high-level dialogue on UN migration and development. October 3-4, 2013.
15. World Migration 2003: Managing Migration Challenges and Responses for People on the Move. Vol. 2. Geneva: IOM, 2003. P. 5.
16. Migration in an Interconnections for Action: Report of the Global Commission on the International migration, Geneva: GCIM, 2005. P. 1.
17. Alisov N.I., Khorev B.S. Ekonomicheskaya i sochialnaya geografiya mira. Obshiy obzor. (Economic and social geography of the world. general review) M., 2003, 704 p. (in Russian).
18. Ryazantsev S.V., Tkachenko M.F. Mirovoy rinok truda b mejdunarodnaya migrachiya. (World labour market and international migration). ZAO Publishing House "Economics". M., 2010, 303 p. (in Russian).
19. Migrachiya i migrachionnaya politika Rossiyskoy Federachii: Nauchniy doklad. (Migration and Migration Policy of the Russian Federation). Scientific report. Ed. S.V. Ryazantseva. 2011. 167 p. (in Russian).

*Список использованных источников:*

1. Бутов В.И. Демография. Москва-Ростов-на-Дону: МарТ, 2003, 592 с.
2. Валентей Д.И., Кваша А.Я. Основы демографии. М.: Мысль, 1989, 286 с.
3. Максаковский В.П. Географическая картина мира. В 2 кн. Кн. I. Общая характеристика мира. Дрофа, Москва, 2008.
4. Максаковский В.П. Географическая картина мира. В 2 кн. Кн. I. Региональная характеристика мира. Дрофа, Москва, 2009.
5. Экономическая и социальная география мира. Баку, 2019. 583 с. (на азербайджанском языке).
6. Эминов З.Н. География. Баку, 2005. 656 с. (на азербайджанском языке).
7. Беларусь и страны мира. Статистический сборник. Национальный Статистический Комитет Республики Беларусь. Минск, 2016. 389 с.
8. Беларусь и страны мира. Статистический сборник. Национальный Статистический Комитет Республики Беларусь. Минск, 2018. 338 с.
9. Демографический ежегодник России, 2016. Федеральная Служба Государственной Статистики, Москва, 2017, 265 с.
10. Демографический ежегодник Республики Беларусь, 2016. Национальный Статистический Комитет Республики Беларусь. Минск, 2017. 440 с.
11. Население Украины за 2016 год. Демографический ежегодник. Государственная Статистическая Служба Украины. Киев, 2017, 134 с.
12. Россия и страны мира - 2016. Статсборник. Росстат. М., 2016. 379 с.
13. Аннан К. Международная миграция и развитие: Доклад Генерального секретаря ООН на сессии Генеральной Ассамблеи ООН. Нью-Йорк, 2006.
14. Мировая миграция в цифрах. Совместный доклад Департамента по экономическим вопросам ООН и ОЭСР для диалога высокого уровня по миграции и развитию ООН. 3-4 октября 2013 г.
15. World Migration 2003: Managing Migration Challenges and Responses for People on the Move. Vol. 2. Geneva: IOM, 2003. P. 5.
16. Migration in an Interconnections for Action: Report of the Global Commission on the International migration, Geneva: GCIM, 2005. P. 1.
17. Алисов Н.И., Хорев Б.С. Экономическая и социальная география мира. Общий обзор. М., 2003. 704 с.
18. Рязанцев С.В., Ткаченко М.Ф. Мировой рынок труда и международная миграция. ЗАО Издательство «Экономика». М., 2010, 303 с.
19. Миграция и миграционная политика Российской Федерации: Научный доклад. Под ред. С.В.Рязанцева. 2011. 167 с.

Надійшла до редколегії 07.08.2020



Багірова Фіренгіз

Ganja State University, Ganja, Azerbaijan, e-mail: nivelir\_59@mail.ru

### THE ECONOMIC STRUCTURE OF THE INDUSTRIAL HUBS IN AZERBAIJAN AND THEIR AND ECONOMIC-GEOGRAPHICAL DEVELOPMENT PROBLEMS

Effective territorial organization of industry provides an opportunity to use the natural and economic potential of the regions, to ensure their socio-economic development, to increase their role in the development of the country. In the process of implementing economic reforms, the activities of the plethora of production facilities have been restored, and several new enterprises have been established. For this reason, there are bases for the allocation of new industrial hubs in the country. With this in mind, along with the existing industrial hubs, there are industrial cities that are being formed and have the potential for this. To ensure the formation of industrial hubs based on these cities, it is important to increase the number of light and food industry companies based on the processing of agricultural products.

*Research sources and methods.* Scientific-theoretical and methodological sources in the treatise of Azerbaijani and foreign scientists in the field of industrial studies were used for analysis in the research process. Recently, research at the regional level has been widely covered. During the research, statistical materials and sources collected by the author in this field are used.

The analysis in the article is carried out using historical-geographical study of areas, mathematical analysis, statistics, comparative methods.

*Scientific innovations and personal recommendation of the author.* For the first time, the article examines the economic and geographical problems of industrial hubs that existed during the years of independence, changes in their economic structure. The author has shown their importance in the development of the regions, defined the role of the implemented State Programs, prepared proposals and recommendations in the field of development prospects of industrial hubs.

*Summary of the study.* One of the directions of territorial organization of economic areas in the country is to ensure integrated development. For this, it is necessary to place the enterprises close to each other, which are connected on production-technological, use of labour resources and it is important to take the following factors as the basis for the separation of industrial hubs: 1) the presence of large-scale, regional and local production establishments engaged in the sequential processing of local and imported raw materials; 2) the existence of production infrastructure enterprises for the operation of production facilities in these enterprises; 3) the specialization of the products produced by the operating enterprises, the opportunities for its participation in inter-regional and international relations.

It is also substantial to establish labour relations in the process of separating industrial hubs. Baku-Sumgayit, Mingachevir-Yevlakh, Shirvan-Salyan, Nakhchivan, Lankaran and Khachmaz are industrial junctions, and the industrial hubs are being formed in Imishli, Shamkir, Agjabadi and Goychay. The complex development of the economy in these industrial hubs can be carried out in different directions.

*Results.* The formation of industrial hubs in the country is important for the efficient territorial organization of industry. This, in turn, is possible in the context of the implementation of important measures for the reconstruction of the economic structure in specific areas, leading to the creation of a full range of natural resources and processing of agricultural products. The development of cities that are in the processing of formation and have this potential is an important measure for the sustainable development of industry in the regions.

*Keywords:* industrial hubs, economic region, industrial cities, territorial organization of economy, Agrarian-Industrial Complex, production relations, light and food industry, agglomerations, infrastructure areas, economic reforms.

Багірова Фіренгіз

Гянджинский Государственный Университет, г. Гянджа, Азербайджан, e-mail: nivelir\_59@mail.ru

### ХОЗЯЙСТВЕННАЯ СТРУКТУРА И ПРОБЛЕМЫ ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННЫХ УЗЛОВ АЗЕРБАЙДЖАНА

Эффективная территориальная организация промышленности позволяет использовать природно-экономический потенциал регионов, обеспечивать их социально-экономическое развитие, повышать их роль в развитии страны. В процессе проводимых экономических реформ была восстановлена деятельность значительной части производственных объектов, создано множество новых предприятий. Поэтому в стране есть основания для выделения новых промышленных узлов. Учитывая это, наряду с существующими промышленными узлами существуют промышленные города, которые формируются и имеют потенциал для этого. Для обеспечения формирования промышленных узлов на базе этих городов важно увеличить

количество предприятий легкой и пищевой промышленности, обслуживающих эту отрасль, на основе переработки сельскохозяйственной продукции.

*Источники и методы исследования.* Для проведения анализа в процессе исследования были использованы научно-теоретические и методологические источники в области изучения промышленности, содержащиеся в трудах азербайджанских и зарубежных ученых. В последнее время также уделяется большое место исследованиям на региональном уровне. В ходе исследования используются статистические материалы, материалы, собранные автором в этой области.

В статье анализ проводится с использованием историко-географического изучения территорий, математического анализа, статистики, сравнительных методов.

*Научные новизны и личный вклад автора.* В статье впервые изучаются экономико-географические проблемы промышленных узлов, изменения их хозяйственной структуры в период независимости. Автор указал их значение в развитии регионов, определил роль реализуемых государственных программ, подготовил предложения и рекомендации в области перспектив развития промышленных узлов.

*Обзор исследований.* Одним из направлений территориальной организации хозяйственных объектов внутри страны является обеспечение их комплексного развития. Для этого требуется близкое размещение предприятий, имеющих связи по использованию производственно-технологического потенциала и трудовых ресурсов. Для выделения промышленных узлов важно принимать за основу следующие факторы: 1) наличие крупных производственных предприятий, объекты регионального и местного значения, осуществляющих последовательную переработку местного и привозного сырья; 2) наличие на этих предприятиях производственной инфраструктуры для функционирования производственных мощностей; 3) производимые предприятиями продукции должны быть отраслями специализации, возможности их участия в межрегиональных и международных экономических связях. В процессе выделения промышленных узлов важное значение имеет и установление трудовых отношений.

В республике выделяются Баку-Сумгаитский, Мингячевир-Евлахский, Ширван-Сальянский, Нахчыванский, Лянкяранский и Хачмазский промышленные узлы. В городах Имишли, Шямкир, Агджабеди, Гейчай формируются промышленные узлы. Комплексное развитие хозяйства на этих промышленных узлах может осуществляться в различных направлениях.

*Выводы.* Формирование промышленных узлов в стране важно для эффективной территориальной организации промышленности. Это становится возможным в условиях реализации важных мер по реструктуризации структуры хозяйства на конкретных территориях, что приводит к созданию полного комплекса природных ресурсов и переработки сельскохозяйственной продукции. Развитие городов, которые находятся на этапе формирования как промышленного узла и обладают этим потенциалом, являются важными факторами для устойчивого развития промышленности в регионах.

*Ключевые слова:* промышленные узлы, экономический район, промышленные города, территориальная организация хозяйства, аграрно-промышленный комплекс, производственные связи, легкая и пищевая промышленность, агломерации, сферы инфраструктуры, экономические реформы.

*The actuality of the subject.* Numerous natural-geographical and socio-economic factors are taken into account in the process of placement of economic objects. At present, the impact of economic, economic-geographical, technical and technological factors in the process of territorial organization of production and service facilities comes to the fore.

After Azerbaijan gained independence, along with economic reforms in the economic sphere, integration into the world economy was among the tasks ahead. It was demanded to establish a system of economy in accordance with market relations, to bring its management in line with modern requirements, to carry out privatization, to create enterprises based on private, foreign, joint ownership capable of participating in international markets and many of them have already been implemented. Currently, the industries of Azerbaijan as the yield of oil and gas, oil engineering, shipbuilding, passenger cars and commercial vehicle production, chemistry, metallurgy are already participating in international markets, interacting with the world's leading companies and industries.

At the same time, the protection of the country's the domestic market, the achievement of its effective territorial organization, the solution of the problem of employment, the use of local natural resources, the creation of processing and service facilities on their basis are also essential tasks. Their solution can ensure the socio-economic and demographic development of the regions.

One of the effective forms of territorial organization of the economy in the country is industrial hubs. Recently, there have been significant changes in the economic structure of existing industrial hubs. The study of their current state and development prospects is of great scientific, theoretical and practical importance.

*The research object.* The effective territorial organization ways of the economy in the state, the natural-geographical base of the formation of industrial hubs which a primary part of them, their primary directions, existing and forming industrial hubs and the fundamental ways of development is belonged to

the research object of the article. The establishment of industrial hubs plays a pivotal role in the development of the regions. Along with the creation of processing industries, they allow the development of inter-station relations, increase agricultural production and the use of labour resources and the article carry out the analyses in this direction.

*Sources and methods of the research.* In the research process, to carry out the analyses the scientific-theoretical and methodological sources were used which are quoted from the Azerbaijanian and foreign scientists' works and these quotes are based on the exploration of industry [1, 4, 8, 9, 12, 13, 27]. In these treatises, there are surveys which compromise the structure of the industry, territorial the organization, stages of formation and the usage of the natural-economical base.

Recently, research at the regional level has been widely covered. The analysis in this area shows the results of economic reforms and the importance of measures [9]. In this research paper, to carry out the study the theoretical-methodological provisions of State Programmes, decrees and legislation are used as an essential source [5-6, 19-21].

Statistical materials are used in the study [3, 24]. This is because they are important for studying the dynamics of industries in different periods. These materials allow us to determine the regional territorial division of the industry. Simultaneously, the materials collected by the author in this area are necessary.

In the article, the methods of historical and geographical study of areas, mathematical analysis, statistics, comparative analysis were utilized.

*Scientific innovations and the author's recommendation.* For the first time, the article examines the economic and geographical problems of industrial hubs that existed during the years of independence and the changes in their economic structure. The network of production and service facilities created in the regions allows the formation of new industrial hubs in the process of fulfilling economic reforms in the country. The author has indicated their importance in the development of the regions, defined the role of the implemented State Programs, prepared proposals and recommendations in the field of development prospects of industrial hubs.

Industrial hubs play an important role in the development of the regions, as they are one of the methods of efficient territorial organization of the economy. Using the existing opportunities, it is possible to improve the economic structure of cities and achieve this and studies in this direction are fulfilled in the research paper.

*Study of the subject.* Widespread investigations have been conducted in Azerbaijan in the field of industrial studies. They are devoted to the determination of the sectoral and territorial structure of the industry, the development of industry in the regions, their role in the development of cities and the development prospects. A.A. Nadirov [17, 18], S.K. Huseynov [12, 13], A.M. Hajizade [14], Z.A. Samadzade, F.A. Farajov [25], R.H. Mammadov [15], V.A. Afandiyev [11], Z.N. Eminov [4, 8-10,], N.H. Ayyubov, N.A. Pashayev [4] and others gave wide publicity to the inquisitions in this field. The study of different branches of industry in Azerbaijan was carried out in the CIS (Commonwealth of Independent States) countries by A.T. Khrushov [26], E.B. Alayev [1, 2], N.I. Alisov, B.S. Khorev [27] and others.

At the same time, during the years of independence, there have been significant changes in the structure of the industry in the country. As a result of the development of the oil and gas industry, this sector has a leading role and is concentrated in Absheron. This factor leads to a minimum share of the regions in the production of industrial products. To figure out the issue, one of the important tasks is to identify measures for the development of industry in the regions and to develop its scientific and theoretical basis.

*Investigation results and explanation of the problem.* One of the directions of the territorial organization of economies in the nation is to ensure complex enhancement. For this, it is essential to place the establishments close to each other, which are connected with each other on production-technological, use of labour resources. In the process of complex development of industry, mineral and raw material resources, agricultural raw materials are processed in a technologically sequential manner, raw materials are passed through all stages of processing in one complex and in several nearby enterprises [1, 12]. At the same time, the establishment of industrial complexes creates favourable conditions for the waste matter which is thrown aside in the production process, by-products, and the manufacturing and consumption of raw materials.

Taking into account the above, it can be said that although Azerbaijan has industrial facilities based on oil and gas reserves, iron ore, alunite reserves, construction materials, it is impossible to state that industrial complexes have been created yet. Only in Absheron, industrial complex which is not fully staggered operate by the output of oil, its manufacturing, and serving to this field and auxiliary areas [9]. With the construction of a "Karbamid" the factory in Sumgayit for the processing of natural gas, the

establishment of an industrial complex has begun. However, it is important to take measures to establish complex processing centres.

Industrial complexes based on agriculture have been formed for many years in the process of establishment and operation of factories. The range of products produced in this type of enterprise is quite diverse, and in addition to the main products, sometimes there are conditions for the use of additional products [4]. They operate in Gabala, Bilasuvar and Agsu. The activity of HC (Housing Cooperatives) was restored in Lankaran, Khachmaz, Balakan [19-21]. Currently, "Agribusiness" associations which have been established in many regions of the country also play a key role in the formation of industrial complexes. In these economic subject, along with the cultivation of agricultural products, their transportation, storage and processing centres are organized. Their activity is based on the principles of formation of the AIC (Agro-Industrial Complex), and they not only in the villages but also in the cities can form the basis of the economic base [22].

The industry, service facilities and other establishments operating in two or three adjacent cities in one city sometimes need to share the infrastructure network. In most cases, industrial hubs based on the joint use of dense production-technological, labour resources, production infrastructure facilities are formed based on agglomerations [5, 13]. The combined use of transport and communication, water, energy, heating, hot water, steam, storage, electricity increases the efficiency of production, reduces the cost of production, and in many cases allows the efficient use of urban areas.

Central cities of agglomerations, the places where the population, industry, service facilities are concentrated, and in the surrounding areas, the additional and service or ancillary areas are operating. The reservoirs, thermal power plants or hydropower plants, hot water, vapour production, logistics and storage facilities are established around these large cities. Products which are manufactured at these companies are transported due to supply the operation of objects which is in business in central cities and some products of production infrastructure facilities are used to meet the utility needs of the population as well as the products of the surrounding areas in the industrial hubs are also used to provide the population with heat, hot water, drinking water and electricity.

One of the main features of the industrial hubs which are formed in the agglomerations is the relationship in the field of labour supply. To meet the needs of enterprises operating in the central cities for qualified personnel and labour force, the population living in the surrounding settlements come to the cities for work and return in the evening. This daily migration of the population (the commuters) from the surrounding areas to the central cities without changing their permanent place of residence plays a pivotal role in providing the production and service facilities with a labour force in here [11].

The separation of industrial hubs, the definition of their boundaries, the inclusion of settlements in one or another hub is an important issue in economic and economic-geographical analysis. Generally, agglomerations are formed as industrial hubs, and the cities and settlements included in them have close economic, production-technological, infrastructure facilities. Therefore, there is a consensus on the separation of agglomerations as industrial hubs, and the general results are inescapable in the research [1].

The formation of urban settlements as industrial hubs are affected by their EGP (economic-geographical position), the number of population and increase dynamics, economic structure and opportunities for its reconstruction soon, proximity to natural resources with great potential, access to them, infrastructure facilities serving the organization and development of the production process and their service potential, meeting the needs of the population and facilities, sending products to consumers, building relationships to provide socio-cultural services to the population living in the surrounding areas, the development of transport and communication network and meet modern requirements, etc.

Alayev E.B. considers that it is important to take into account the following features for the separation of industrial hubs: 1) the population of the central city should be more than 40-50 thousand people; 2) the number of industrial workers should be more than 4-5 thousand people; 3) the existence of at least 3 industries, including the operation of one of them as a specialized economic sector at the regional or national level, the activities of ancillary and service industries represented by large enterprises; 4) availability of opportunities to connect to a single energy network, to create an electric power base if necessary; 5) availability of a developed a road transport network and railway connections [2].

According to Huseynov S.K., it is substantial to consider the following factors as the basis for the separation of industrial hubs: 1) availability of favourable natural and economic opportunities, local natural resources, transport and geographical position developed production base; 2) participation in interregional and international economic relations; 3) to fulfil the socio-economic and demographic

development centre function of the surrounding areas, to establish close ties with the settlements located here [12].

There is a network of cooperations for the processing of natural raw materials in the production structure of cities located in areas with developed economic development. In most cases, raw materials are processed in such firms to obtain the final product. Related to the peculiarities of historical and geographical development, a network of auxiliary and service areas, as well as infrastructure facilities serving the activities of industrial complexes is created in such conditions. Therefore, such cities are defined as industrial hubs by merging with nearby areas with close production and technological ties, and in turn, this makes it easier to separate them in this form. This is because, in the formation and separation of industrial hubs, the presence of foundations engaged in the sequential processing and conversion of one or more raw materials into final products, the activities of enterprises serving them should be taken into consideration as a key factor.

Taking into account the analysis, it is essential to take the following factors as the basis for the separation of industrial hubs:

- Presencing of large-scale production enterprises of regional and local significance, which consistently process local and imported raw materials;
- Existence of production infrastructure cooperations for the operation of production facilities in these enterprises;
- The products fabricated by the operating enterprises should be a field of specialization, its opportunities to participate in inter-regional and international relations;
- Differentiation of economic, socio-cultural the potential of the central city during the separation of industrial hubs, being close relations with the surrounding settlements on the use of production-technological, infrastructure facilities and labour resources;
- In many cases, it is possible to separate industrial hubs on the basis of one point, as well. The main condition for this should be the existence of establishments engaged in the processing of mineral raw materials or agricultural raw materials, the role of which should be clear in the socio-economic and demographic development of the surrounding areas;
- settling in the favourable EGP and transport-geographical position, do not have difficulties in electricity supply.

The number of cities included in each industrial hub and their boundaries should be determined [12]. Since production-technological relations are considered as the main principle and factor in the process of separation of industrial hubs, their scope should also be considered as the boundaries of industrial hubs. As for the formation of full-chain production areas in the system of incoming cities, the urban settlements where the production enterprises are located from the extraction of raw materials to the final product are included in the industrial hubs.

The establishment of labour relations also plays an active role in the process of separation of industrial hubs. In most cases, the population can come to the central cities in search of work from the points located at a distance of 50-60 km and having to travel directly for 1.0-1.5 hours. Travelling to work in central cities from stations within this radius can be considered fruitful in terms of a waste of time and health benefits [15].

Other socioeconomic and demographic factors also influence the demarcation line of industrial hubs. Among them are the number of enterprises operating in the central cities, the availability of organisations providing them with raw materials, semi-finished products and other ancillaries materials, the availability of labour-intensive farms in the central cities and the number of people required to provide them with manpower.

According to the analysis, the following industrial hubs can be distinguished in Azerbaijan. It is advisable to combine them into three groups:

- Baku-Sumgayit, Ganja-Dashkasan, Mingachevir-Yevlakh and Shirvan-Salyan belong to the industrial junctions that have already been formed, but not fully developed.
- The cities of Nakhchivan, Sheki, Lankaran and Khachmaz that they are consisting of separate cities as the emerging industrial hubs, which for the time being cover one or more stages of industrial complexes can be separated.
- Imishli, Shamkir, Agjabadi, Goychay and other cities can be included in areas with potential opportunities and socio-economic base as the industrial hubs.

The complex development of the economy in these industrial hubs can be carried out in different directions. Given the limited number of industrially important mineral deposits in the country, the lack of technical, technological, financial, qualified personnel, engineers and technologists for their exploitation,

it is difficult to say that the potential for the formation of industrial hubs based on the use of natural resources is wide. For this reason, there is a great potential for the formation of industrial complexes based on the production and processing of agricultural products and the separation of industrial hubs on their basis [22].

In crop production, measures should be taken to increase the production of cotton, viticulture, fruit and vegetable growing, tobacco growing, tea production and the organization of processing enterprises. The production of their products is also an important measure to strengthen the economic base of cities. Light and food industry complexes are being established in the country based on the processing of livestock products, and this work must be continued.

In the conditions of Azerbaijan, Baku and Sumgayit have the potential to create industrial hubs with close production and technological ties. There are 11 cities in Azerbaijan with a population of more than 50,000 people. 4 of them function as administrative district centres (Lankaran, Shaki, Yevlakh, Khirdalan) [10, 24]. The population of Khirdalan alone is up to 100,000. Baku, Sumgayit, Ganja, Mingachevir, Yevlakh, Shaki, Lankaran, Nakhchivan, Shirvan cities together with the surrounding areas have the potential to create industrial hubs. In some of them, it can be said that industrial hubs have already been formed, while in others it has just entered its stage of development.

Most of the cooperations located in Baku operate in the oil and gas industry. Production of machinery and equipment for oil and natural gas production, the activity of Sumgayit Pipe-Rolling Plant, oil refining, petrochemical, chemical industry facilities, training of qualified staff serve the development of these areas. However, there are still no enterprises to purchase the final product from oil, and chemical processing of natural gas is not carried out.

There are close production ties between Baku and Sumgayit. They share the network of all infrastructure facilities located in Absheron. The high level of enhancement of the network of infrastructure facilities in the region creates conditions for the development of all areas of production, there are enough qualified workers, material and technical base and supply are at a high echelon. The effective territorial organization of the network of service facilities may be included in areas which are ensuring the development of Absheron.

The activity of light industry has constituted the basis of the formation of the Mingachevir-Yevlakh industrial junction. In recent times, measures have been taken to form the Mingachevir-Yevlakh industrial junction. Steps towards the development of cotton growing in the country, the establishment of primary wool processing centres, the establishment of an Industrial District for the production of light industry products in Mingachevir can give impetus to the reorganization of the industrial hub on the basis of two cities [9].

At the same time, large amounts of agricultural products are produced around the cities of Mingachevir and Shirvan. Based on their use, the organization of enterprises belonging to the agro-industrial complex (AIC) should be considered important steps. The measures taken are among the important steps for the reconstruction of the economic structure of cities. The formation of the Shirvan-Salyan industrial junction dates back to the 1960s when Shirvan was established as a fuel and energy centre.

During the years of independence, the reconstruction of the industry structure and ensuring the development of the industry as an industrial hub in the cities of Shirvan and Salyan can be implemented based on the creation of light industry complex and processing of fruit and vegetable processing enterprises [16]. In the economic region where cities are located, cotton growing and dry subtropical fruit growing are the primary areas of specialization, and there are potential opportunities for the creation of processing complexes for their products. So, the transformation of Shirvan into one of the light industry centres of the country should be identified as a perspective task [7].

The formation of industrial hubs in the cities of Nakhchivan, Lankaran and Khachmaz are based on the development of the processing of agricultural products, especially the canning of fruits and vegetables. The activity of processing establishments in Lankaran and Khachmaz cities have been restored and expanded. There is a potential economic and technical opportunity for the development of light industry, especially carpet weaving, strengthening the electricity base for the development of industry in cities [22]. It is important to organize AIC sites in the mentioned cities for the integrated development of industry and the formation of an industrial hub on its basis. Establishment of the raw material base of companies is a necessary factor for the sustainable development of enterprises included in the industrial hub.

During the years of independence, large production enterprises have been established in the country within the framework of State Programmes implemented to ensure the socio-economic development of

the regions. However, the majority of them consist of separate facilities. Hence, in many cases, companies stop their activity after a short time and they face difficulties in resuming their operations. Restoration of the complexity of the created an industrial facility is an important factor for their sustainable operation and expansion. For example to this, although a sugar factory has been established in Imishli, there is no raw material base, and only a small part of it is produced in the country, moreover, there are periodic difficulties in the operation of machine-building enterprises established in Shamakhi, Ganja and Nakhchivan [19].

Taking into account all of these, it is possible to ensure the formation of industrial hubs based on the establishment of a sugar factory complex in Imishli, viticulture, fruit and vegetable production in Shamkir and Goychay, and processing of livestock products (meat, milk, wool, leather, etc.) in Agjabadi [6].

**Results.** The formation of industrial hubs in the country is essential for the efficient territorial organization of industry and has a special significance in this area, because industrial hubs are formed in the conditions of its complex development. This, in turn, is accomplishable in the context of the implementation of important measures for the reconstruction of the economic structure in specific areas, leading to the creation of a full range of natural resources and processing of agricultural products. The development of cities that are in the processing of formation and have this potential is an important measure for the sustainable development of industry in the regions.

#### References

1. *Alaev E.B.* 1983. *Sosialno-ekonomicheskaya geographia. Ponyatiyno-terminologicheskiy slovar.* (Socio-economic Geography. Conceptual and terminological dictionary). Moscow: "Mysl" Publ., 350 p. (In Russian).
2. *Alaev E.B.* 1965. *Effektivnost kompleksnogo razvitiya ekonomicheskogo rayona.* (The effectiveness of the integrated development of the economic region). M. "Science" Publ., P 54-55. (In Russian).
3. The population of Azerbaijan - 2018, Baku, SSK, 2019, 134 p.
4. *Ayyubov N.H., Eminov Z.N., Pashayev N.A.* 2010. *Ekonomicheskaya, sosialnaya i politicheskaya geographia Azerbaidzhanskoi Respubliki* (processes, problems, konstruktivniye aspekti. [Economic, social and political geography of the Republic of Azerbaijan (processes, problems, constructive aspects)]. Baku, 416 p. (In Azerbaijani).
5. State Program on Industrial Development in the Republic of Azerbaijan for 2015-2020. 2014. "Republic" newspaper, Baku, December 27.
6. State Program on the provision of the population with food products in the Republic of Azerbaijan (2008-2015). 2008. Baku, 51 p.
7. Problems of territorial organization of light industry in Azerbaijan. 2017. Baku, 170 p. (In Azerbaijani).
8. Geography of Azerbaijan. 2015. Volume II. Economic, social and political geography. Baku, 327 pp. (In Azerbaijani).
9. Geography of Azerbaijan. 2015. Volume III. Economic, social and political geography. Baku, 400 pp. (In Azerbaijani).
10. *Eminov Z.N.* 2005. The population of Azerbaijan. Baku, 560 p. (In Azerbaijani).
11. *Efendiye V.A.* 2002. Urbanization and urban settlements of Azerbaijan (in Azerbaijani). Baku, 397 p. (In Azerbaijani).
12. *Huseynov S.K.* 1984. Problems of improving the territorial organization of industry in the Azerbaijan SSR. Baku. "Elm" Publ. 28 p. (In Azerbaijani)
13. *Huseynov S.K.* 1987. *Effektivnost strukturi promishlennogo proizvodstva v usloviyax ego intensivifikatsii.* (Effectiveness of the structure of industrial production in the condition of its intensification). Baku. "Elm" Publ., 184 p. (In Russian).
14. *Hajizade A.M.* 1975. *Azerbaidzhanskiy promislennyi complex.* (Azerbaijan Industrial Complex). Baku, "Azerneshr" Publ. 204 p. (In Russian).
15. *Mammadov R.H.* 1989. *Intranational economic regions of the Azerbaijan SSR.* Baku, "Maarif" Publ, 240 p. (In Azerbaijani).
16. On the way to independence - 25. 2016. Azerbaijan National Academy of Sciences. Baku, "East-West" Publ. 628 p. (In Azerbaijani).
17. *Nadirov A.A.* 1966. Issues of economic development of the cities of Azerbaijan. Baku: "Elm" Publ., 167 p. (In Russian).
18. *Nadirov A.A.* 2001. The development issues of the economy in the independent Azerbaijan. Baku, "Science" Publ. 452 p. (In Azerbaijani)
19. Socio-economic development of the regions (2004-2008). 2009. Baku, SSC, 678 p. (In Azerbaijani).
20. Socio-economic development of the regions (2009-2013), Baku, SSC, 2014, 510 p. (In Azerbaijani).
21. Socio-economic development of the regions (2014-2018). January 2014. Baku, SSC, 592 p.
22. Strategic Road Maps. 2016. Baku. (In Azerbaijani).
23. *Samedzade Z.A.* 1980. *Struktura i effektivnost jbshestvennogo proizvodstva.* (The structure and efficiency of social production). Baku, 210 p. (In Russian).
24. Statistical yearbook "Demographic data of Azerbaijan – 2018. 2019. State Statistical Committee of Azerbaijan Republic Publ., Baku, 509 p.
25. *Farajov F.A.* 1975. *Tempi hfzvtiya i otraslevie proporchii promislennosti Azerbajjana.* (Rates of development and sectoral proportions of the industry in Azerbaijan). Baku, 294 p. (In Russian).
26. *Khrushchev A.T.* 1986. *Geografiya promislennosti SSSR.* (Geography of Industry of the USSR). Moscow, 416 p. (In Russian).
27. *Alisov N.V., Khorev B.S.* 2003. *Economicheskaya I sochialnaya geographiya mira.* Obshiy obzor. (Economic and Social Geography of the World. General Survey. M., 704 p. (In Russian).

#### Список использованных источников

1. *Алаев Э.Б.* 1983. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. М., Изд. Мысль, 350 с.
2. *Алаев Э.Б.* 1965. Эффективность комплексного развития экономического района. М., Изд. «Наука». с. 54-55.
3. Население Азербайджана – 2018. 2019. Статистический ежегодник. ГКС АР. Баку. 134 с.
4. *Пашаев Н.А., Эюбов Н.Г., Эминов З.Н.* 2010. Экономическая, социальная и политическая география Азербайджанской Республики (процессы, проблемы, конструктивные аспекты). Баку 416 с. (на азербайджанском языке).
5. Государственная Программа по развитию промышленности в Азербайджанской Республике в 2015-2020-х гг. 2014. Газ. «Республика», Баку, 2014, 27 декабря.
6. Государственная Программа по обеспечению населения продовольствием в Азербайджанской Республике (2008-2015). 2008. Баку. 51 с.
7. Проблемы территориальной организации легкой промышленности. 2017. Баку. 170 с. (на азербайджанском языке).
8. География Азербайджанской Республики. 2015. II т. Баку. 327 с., (на азербайджанском языке).
9. География Азербайджанской Республики. 2015. III т. Баку. 400 с., (на азербайджанском языке).
10. *Эминов З.Н.* 2005. Население Азербайджана. Баку. 560 с. (на азербайджанском языке).



11. *Эфендиев В.А.* 2002. Урбанизация и городские населенные пункты Азербайджана. Баку. 397 с., (на азербайджанском языке).
12. *Гусейнов С.К.* Проблемы совершенствования территориальной организации промышленности в Азербайджанской ССР. 1984. Баку, Изд. «Элм». 28 с.
13. *Гусейнов С.К.* 1987. Эффективность структуры промышленного производства в условиях его интенсификации. Баку, Изд. «Элм». 184 с.
14. *Гаджизаде А.М.* 1975. Азербайджанский промышленный комплекс. Баку, Изд. «Азернешр», 204 с.
15. *Мамедов Р.Г.* 1989. Внуреспубликанские экономические районы Азербайджанской ССР. Баку, Изд. «Просвещение». 240 с.
16. В пути независимости – 25. 2016. НАН Азербайджана. Баку, Изд. «Восток-Запад». 628 с.
17. *Надиров А.А.* 1966. Вопросы экономического развития городов Азербайджана. Баку, Изд. «Элм». 167 с.
18. *Надиров А.А.* 1966. Вопросы развития экономики независимого Азербайджана. Баку, Изд. «Элм». 452 с.
19. Социально-экономическое развитие регионов (2004-2008). 2009. ГКС АР. Баку. 678 с.
20. Социально-экономическое развитие регионов (2009-2013). 2014. ГКС АР. Баку. 510 с.
21. Социально-экономическое развитие регионов (2014-2018). 2018. ГКС АР. Баку. 592 с.
22. Стратегические дорожные карты. 2016. Баку.
23. *Самедзаде З.А.* 1980. Структура и эффективность общественного производства. Баку, 210 с.
24. Демографические показатели Азербайджана - 2018. Статистический ежегодник. ГКС АР. Баку. 2019. 509 с.
25. *Фараджев Ф.А.* 1975. Темпы развития и отраслевые пропорции промышленности Азербайджана. Баку, 294 с.
26. *Хрущев А.Т.* 1986. География промышленности СССР. Москва, 416 с.
27. *Алисов Н.В. и Хорев Б.С.* 2003. Экономическая и социальная география мира (общий обзор). М., 704 с.

Надійшла до редколегії 07.08.2020

Кравець Тарас Мирославович,  
кандидат географічних наук

Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра  
Сагайдачного, м. Львів, e-mail: taras-kravets@ukr.net

### СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА СУТНІСТЬ ВІЙСЬКОВОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ

*Метою статті* є проведення аналізу існуючих підходів до розуміння термінів військова сфера, військово-промисловий комплекс, оборонно-промисловий комплекс, сектор безпеки і оборони, військовий сектор, визначення позиціонування військової сфери та положення її відносно інших природно-географічних сфер, ділянки стиків та накладань, виокремлення її функцій та проблем що заважають належному функціонуванню. Розробка напрямків та перспектив розвитку військової сфери і Збройних Сил України загалом.

*Методика.* Дослідження проведено на основі аналізу наявних літературних джерел по даній тематиці та застосування сферичного підходу для аналізу позиціонування військової сфери та визначення її складових. Опрацьовано наявні вітчизняні та закордонні літературні джерела та співвідношення зазначених понять в межах цієї літератури.

*Результати.* Досліджено теоретичні та методичні проблеми співставлення понять зв'язаних з військовою сферою та їх взаємозамінність та взаємопов'язаність. Запропоновано схему співвідношення понять військової сфери, оборонно-промислового комплексу та військово-промислового комплексу. На основі сферичного підходу запропоновано схему військової сфери, яка розглядається нами як сфера, що формується в межах геосфери на стику суспільної і природної сфер, на перетині демографічної, інформаційної, духовної, екологічної, технічної, економічної, політичної та соціальної сфер. В межах кожної області що формує сферу виокремлено по три основні сектори, що мають найбільший вплив на військову сферу. Виокремлено шість основних функцій сфери та скомпоновано їх за значимістю на основі запропонованої схеми.

*Наукова новизна.* Необхідність цього дослідження викликана тим, що незважаючи на те що з 2014 року і до сьогодні ведуться бойові дії на сході нашої, в багатьох вузах викрадається дисципліна військова географія та зв'язані з нею дисципліни, терміну військова сфера до сьогодні ніким не запропоновано, також немає чіткого позиціонування військової сфери серед інших суспільних сфер. До сьогодні не визначено функцій які виконує військова сфера та факторів які сприяють покращенню й розвитку цієї сфери, саме це зумовило виконання даного дослідження.

*Практичне значення.* На основі моделювання та аналізу визначено які основні сфери впливають на військову сферу як таку і в якій мірі, виокремлено області найбільшого впливу та сектори впливу в межах областей. Виділено функції військової сфери та основні чинники які на впливають на її розвиток і трансформацію а також які заходи необхідно впроваджувати для покращення ситуації Встановлено напрямки у яких найбільш доцільне застосування корегування дій для підвищення військового потенціалу держави. Результати дослідження розроблені для планування державними структурами програми розвитку військової сфери та для викладання дисципліни «Військова географія». Виокремлено географічні особливості військової сфери, на які потрібно звернути найбільшу увагу при аналізі трансформації військової сфери.

*Ключові слова:* військова сфера, військово-промисловий комплекс, оборонно-промисловий комплекс, обороноздатність, воєнний потенціал.

Кравець Тарас Мирославович,  
кандидат географічних наук

Національная академия сухопутных войск имени гетмана Петра  
Сагайдачного, г. Львов, Украина, e-mail: taras-kravets@ukr.net

### ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ВОЕННОЙ СФЕРЫ УКРАИНЫ

*Целью статьи* является проведение анализа существующих подходов к пониманию терминов военная сфера, военно-промышленный комплекс, оборонно-промышленный комплекс, сектор безопасности и обороны, военный сектор, определения позиционирования военной сферы и положение ее относительно других природно-географических сфер, участки стыков и наложений, выделение ее функций и проблем, которые мешают нормальной работе. Разработка направлений и перспектив развития военной сферы и Вооруженных Сил Украины в целом.

*Методика.* Исследование проведено на основе анализа имеющихся литературных источников по данной тематике и применения сферического подхода для анализа позиционирования военной сферы и определение ее составляющих. Обработано имеющиеся отечественные и зарубежные литературные источники и соотношение указанных понятий в рамках этой литературы.

*Результаты.* Исследованы теоретические и методические проблемы сопоставления понятий связанных с военной сферой и их взаимозаменяемость и взаимосвязанность. Предложена схема соотношения понятий военной сферы, оборонно-промышленного комплекса и военно-промышленного комплекса. На основе

сферического подхода предложена схема военной сферы, рассматривается нами как сфера, формируется в пределах геосферы на стыке общественной и природной сфер, на пересечении демографической, информационной, духовной, экологической, технической, экономической, политической и социальной сфер. В пределах каждой области формирует сферу выделены по три основных сектора, имеющих наибольшее влияние на военную сферу. Выделены шесть основных функций сферы и скомпонованы их по значимости на основе предложенной схемы.

*Научная новизна.* Необходимость этого исследования вызвана тем, что несмотря на то что с 2014 года и до сих пор ведутся боевые действия на востоке нашей, во многих вузах похищается дисциплина военная география и связанные с ней дисциплины, срока военная сфера до сих пор никем не предложено, также нет четкого позиционирования военной сферы среди других общественных сфер. До сих пор не определены функций которые выполняет военная сфера и факторов способствующих улучшению и развитию этой сферы, именно это обусловило выполнение данного исследования.

*Практическое значение.* На основе моделирования и анализа определены какие основные сферы влияют на военную сферу как таковую и в какой мере, выделены области наибольшего влияния и сектора влияния в пределах областей. Выделены функции военной сферы и основные факторы которые на влияют на ее развитие и трансформацию а также какие меры необходимо внедрять для улучшения ситуации Установлено направления в которых наиболее целесообразно применение корректировки действий для повышения военного потенциала государства. Результаты исследования разработаны для планирования государственными структурами программы военной сферы и для преподавания дисциплины «Военная география». Выделены географические особенности военной сферы, на которые нужно обратить наибольшее внимание при анализе трансформации военной сферы.

*Ключевые слова:* военная сфера, военно-промышленный комплекс, оборонно-промышленный комплекс, обороноспособность, военный потенциал.

UDC 911.3

<https://doi.org/10.17721/2308-135X.2020.57.50-57>

Kravets Taras Myroslavovych,  
Candidate Of Geographical Sciences

National Academy of the Army named after Hetman Sahaidachny, Lviv,  
Ukraine, e-mail: taras-kravets@ukr.net

## SOCIO-GEOGRAPHICAL ESSENCE OF THE MILITARY SPHERE OF UKRAINE

*The purpose* of the article is to analyze the existing approaches to understanding the terms military sphere, military-industrial complex, defense-industrial complex, security and defense sector, military sector, determining the positioning of the military sphere and its position relative to other natural-geographical areas, joints and overlaps, identification of its functions and problems that interfere with proper functioning. Development of directions and prospects for the development of the military sphere and the Armed Forces of Ukraine in general.

*Method.* The research was conducted on the basis of the analysis of available literature sources on this topic and the application of a spherical approach to the analysis of the positioning of the military sphere and the definition of its components. The available domestic and foreign literary sources and the ratio of these concepts within this literature are studied.

*Results.* Theoretical and methodological problems of comparing concepts related to the military sphere and their interchangeability and interconnectedness are studied. The scheme of correlation of concepts of military sphere, defense-industrial complex and military-industrial complex is offered. Based on the spherical approach, we propose a scheme of the military sphere, which we consider as a sphere formed within the geosphere at the junction of social and natural spheres, at the intersection of demographic, informational, spiritual, environmental, technical, economic, political and social spheres. Within each oblast forming the sphere, three main sectors with the greatest influence on the military sphere are singled out. Six main functions of the sphere are singled out and arranged in order of importance on the basis of the proposed scheme.

*Scientific novelty.* The need for this study is due to the fact that despite the fact that since 2014 and to date, fighting has been going on in the east of our country, in many universities the discipline of military geography and related disciplines is being stolen, the term military sphere has not been proposed. clear positioning of the military sphere among other social spheres. To date, the functions performed by the military sphere and the factors contributing to the improvement and development of this sphere have not been determined, which is what led to the implementation of this study.

*Practical meaning.* Based on modeling and analysis, the main areas that affect the military sphere as such and to what extent are identified, the areas of greatest influence and sectors of influence within the regions are identified. The functions of the military sphere and the main factors influencing its development and transformation are highlighted, as well as what measures need to be implemented to improve the situation. The results of the research are developed for planning by the state structures of the program of development of the military sphere and for teaching the discipline "Military Geography". The geographical features of the military sphere are singled out, to which the greatest attention should be paid when analyzing the transformation of the military sphere.

*Key words:* military sphere, military-industrial complex, defense-industrial complex, defense capability, military potential.

*Постановка проблеми.* Війна – складне суспільно-політичне явище, пов'язане з розв'язанням суперечностей між державами, народами, національними й соціальними групами з переходом до вжитку засобів збройної боротьби, що відбувається у формі бойових дій між їхніми збройними силами.

Війна, як визначено чинною Воєнною доктриною України, – один із видів воєнного конфлікту з двостороннім застосуванням воєнної сили. Реально, – це масштабне протистояння з найбільшою інтенсивністю воєнних дій, неабиякою тривалістю та кількістю жертв і значних матеріальних збитків (голод, епідемії, неймовірні людські жертви та руйнування тощо). [8]

За даними Моніторингової місії ООН з прав людини, з квітня 2014 р. на Донбасі нараховано 30211 вбитих та поранених військових і цивільних. Загиблих – 9940 осіб, з яких близько 2000 цивільних. Кількість переміщених звідти мешканців за три роки сягнуло 1720444 осіб, з яких діти – 178921. Більшість (1,49 млн.) – мешканці Донецької і Луганської областей. З Криму до інших регіонів за цей час переселилося 22989 осіб. [1]

До XIX століття війни мали порівняно вузьку економічну базу і велися, зазвичай, нечисленними професійними арміями. З другої половини XIX століття і особливо у XX столітті війни вимагають величезного напруження економіки воюючих сторін і втягують в тривалу боротьбу багатомільйонні маси народу. У військовому конфлікті беруть участь багато країн, тим самим перетворюючи війну в світову війну. У Першій світовій війні брало участь понад 70 млн. осіб, у Другій світовій війні – 110 млн.

До негативних наслідків воєн, крім загибелі людей, можна зарахувати комплекс, що позначається як «гуманітарна катастрофа»: голод, епідемії. Сучасні глобальні війни пов'язані з величезними людськими і матеріальними втратами, з небувалими перш руйнуваннями і лихами. Наприклад, втрати у війнах європейських країн (убиті і померлі від ран і хвороб) склали: у XVII столітті – 3,3 млн. осіб, у XVIII столітті – 5,4, в XIX і на початку XX століття (до Першої світової війни) – 5,7, у Першій світовій війні – понад 9, у Другій світовій війні (включаючи загиблих в нацистських концтаборах) – понад 50 млн. осіб.

Кожна держава прагне бути готовою до війни і убезпечити себе від зазіхань противника. Основним інструментом в руках держави, який є її щитом і мечем є – військова сфера, саме на неї покладається при виникненні загрози захист держави та її інтересів.

*Аналіз останніх досліджень і публікацій.* Що включає термін військова сфера. Як відомо, термін – це слово або словосполучення, яке точно і в ідеалі однозначно визначає чітко окреслене спеціальне поняття будь-якої галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя тощо, що робить можливим визначення його співвідношення з іншими поняттями в межах спеціальної сфери, і призначене для задоволення специфічних потреб спілкування в певній професійній галузі.

Варто погодитися з думкою О. О. Реформатського (1996) про те, що однією з основних характеристик терміну (термінології) є системність, яка зумовлена передусім тим, що він входить до системи понять відповідної галузі знання. Проаналізувавши застосування в термінах слів військовий і воєнний у військовій термінології можна зробити висновок:

Військовий – який стосується війська, військовика: аеродром, аташе, госпіталь, дух, ешелон, завод, квиток, керівник, корабель, кореспондент, тощо.

Воєнний – який стосується війни, пов'язаний з нею: закон, злочин, злочинець, напад, переворот, період, потенціал, режим, час, авантюра, та ін.

Проте попередні дослідження щодо дослідження військової сфери не виокремили термін військова сфера як такий та її складові, зокрема суспільно-географічні сфери, які на неї впливають.

*Виклад основного матеріалу.* Указом президента України №555/2015 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року "Про нову редакцію Воєнної доктрини України" було визначено що:

Оборонно-промисловий комплекс – сукупність підприємств, установ і організацій промисловості та науки, що розробляють, виробляють, модернізують і утилізують продукцію військового призначення, виконують послуги в інтересах оборони для оснащення та матеріального забезпечення сил безпеки і оборони, а також здійснюють постачання товарів військового призначення та подвійного використання, надання послуг військового призначення під час виконання заходів військово-технічного співробітництва України з іноземними державами;

Уперше термін Оборонно-промисловий Комплекс вжив президент США Дуайт Ейзенхауер в посланні американському народу в січні 1961 року. Пізніше, щоправда, з'ясувалося, що термін

запропонував не сам Ейзенхауер, а багаторічний укладач його промов М. Мосс. Він і був автором послання, в якому містився новий термін.

Сектор безпеки і оборони – охоплена єдиним керівництвом сукупність органів державної влади, Збройних Сил України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державної спеціальної служби транспорту, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних органів спеціального призначення, діяльність яких за функціональним призначенням відповідно до Конституції та законів України спрямована на захист національних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці України.

Військово-промисловий комплекс (ВПК) – сукупність галузей господарства й державних інституцій, що забезпечують підтримання обороноздатності держави та, в разі необхідності, здійснюють захист суверенних прав народу від посягань зовнішньої агресії. ВПК функціонує за рахунок доходів державного бюджету і є розвиненим у провідних держав світу: США, Франція, Велика Британія, Росія, Китай тощо. [9]

На основі співставлення та аналізу наведених понять зауважуємо, що військово-промисловий комплекс найвужчий серед перелічених понять.

У нашому розумінні військова сфера – найширше за обсягом з усіх запропонованих понять. у розумінні військова сфера – сукупність закладів промисловості та науки, що розробляють, виробляють, модернізують і утилізують продукцію військового призначення, виконують послуги в інтересах оборони для оснащення та матеріального забезпечення сил безпеки і оборони, а також здійснюють постачання товарів військового призначення та подвійного використання, соціально-культурні відносини та ін. ;

Позиціонування серед інших суспільних сфер є одним із найменш висвітлених питань теорії суспільної географії. На основі напрацювань проф. О. Шаблія пропонуємо сферичний підхід до аналізу суспільно-географічних об'єктів і явищ, зокрема військової сфери.

Всесвіт має сферичну будову. Підходячи глобально: галактика має сферичну будову, Сонячна система також. Земля складається зі сфер: літосфери, гідросфери, аеросфери, біосфери чи геосфери загалом. На найнижчому молекулярному рівні теж простежуємо сферичність: атоми складаються з ядра та електронів, які рухаються навколо по орбіті.

Якщо на всіх рівнях простежується сферичність, то безперечно, необхідно застосовувати такий підхід і для військової сфери. Вона не є відокремленою, а сформувалась на перетині з іншими сферами і перебуває у безперервному взаємозв'язку з ними.

На основі сферичного підходу військова сфера розглядається нами як сфера, що формується в межах геосфери на стику суспільної і природної сфер, на перетині демографічної, інформаційної, духовної, екологічної, технічної, економічної, політичної та соціальної сфер. Сферичний підхід до організації військової сфери дозволяє встановити усі складові, а також визначити шляхи їхньої оптимізації.

Військова сфера функціонує в межах географічної сфери на перетині суспільної і природної сфер. Вона складається з восьми основних областей (рис 1.). Ці області охоплюють усі напрямки військової діяльності.

Технічна область охоплює частину, яку людина перетворила у технічні і техногенні об'єкти (будівлі, дороги, механізми тощо), серед всіх складових в межах області можна виділити три основні сектори, які мають найбільше значення для функціонування військової сфери: 1. Військова техніка; 2. Нано технології; 3. Озброєння. (Рис.1).

Екологічна область охоплює частину військової сфери, що відповідає за взаємозв'язок людини з природою, їх гармонійну співпрацю, унеможливлення деградації екосистем і ландшафтів, серед всіх складових в межах області можна виділити три основні сектори, які мають найбільше значення для функціонування військової сфери і водночас найбільшою загрозою: 1. Утилізація відходів; 2. Деградація ґрунтів; 3. Утилізація боєприпасів.

Духовна область охоплює галузі духовної сфери, відповідає за духовність населення, зокрема, включає традиції, менталітет громадян, духовну культуру, військову традицію, ставлення населення захисту батьківщини і готовність при необхідності вступити у збройні сили та ін. Серед всіх складових в межах області можна виділити три основні сектори, які мають найбільше значення для функціонування військової сфери: 1. Конфесійний (відношення різних конфесій до збройних сил і захисту держави); 2. Капеланство (духовний супровід і направлення військових капеланами, духовна допомога у бойових діях); 3. Культурний (історично сформоване відношення нації до війни і військового обов'язку).

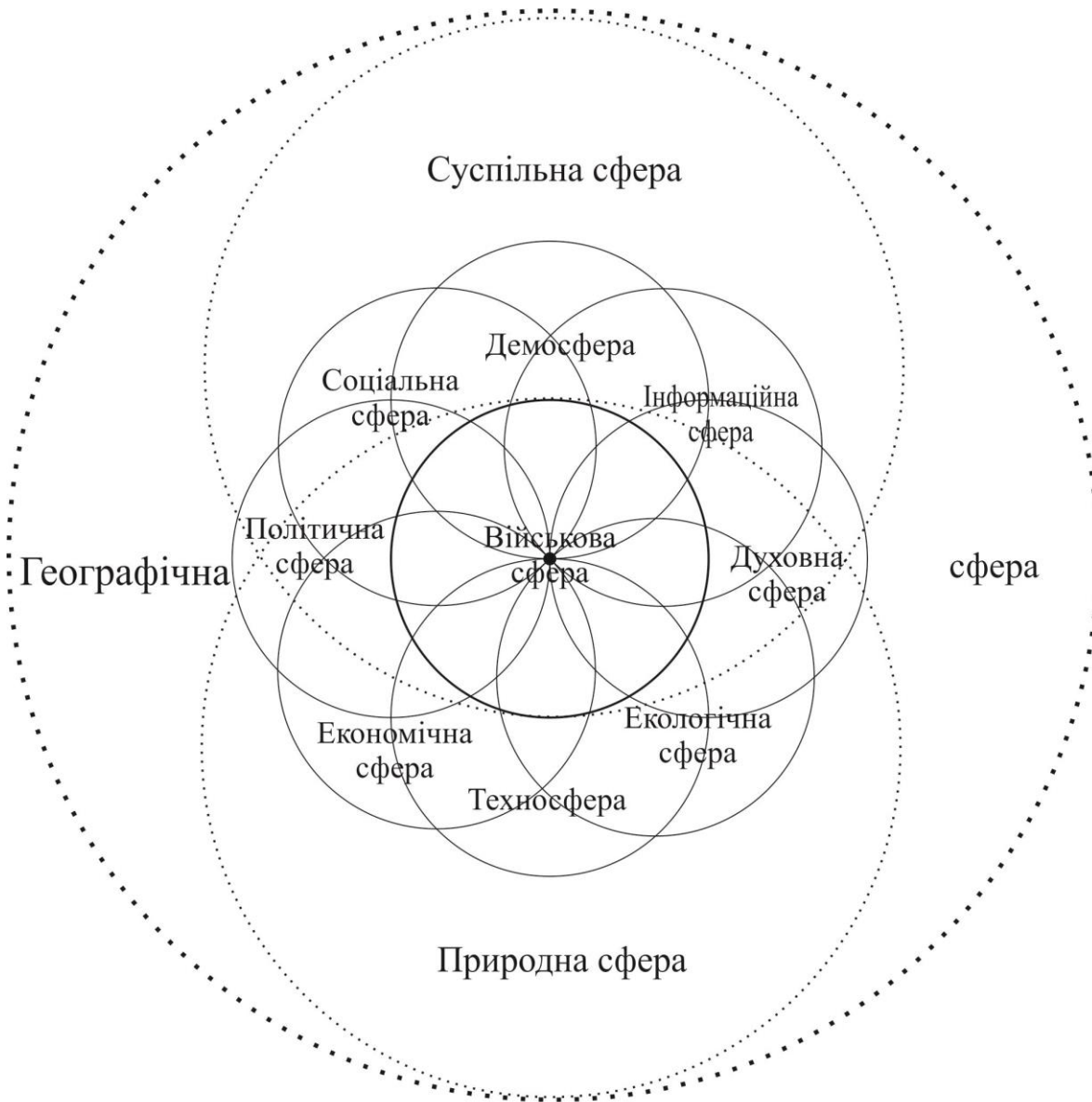


Рис 1. Позиціонування військової сфери у структурі суспільної організації

Політична область охоплює частину військової сфери, що відповідає за ідеї і погляди політичних партій до захисту держави, відображає інтереси держави у зовнішній та внутрішній політиці. Серед всіх складових в межах області можна виділити три основні сектори, які мають найбільше значення для функціонування військової сфери: 1. Дипломатія; 2. Місьцеве самоврядування; 3. Державна політика.

Інформаційна область є результатом інтелектуальної діяльності людей та можливості донесення інформації. Серед всіх складових в межах області можна виділити три основні сектори, які мають найбільше значення для функціонування військової сфери: 1. Інформаційне забезпечення; 2. Наукове супроводження; 3. Пропаганда.

Демографічна область охоплює частину військової сфери, що відповідає за населення: склад населення, рух людності та закономірність його розвитку. Це кількість, статеві-вікова структура, приріст, міграція, рівень народжуваності і смертності, шлюбів і розлучень, тривалість життя тощо. Серед всіх складових в межах області можна виділити три основні сектори, які мають найбільше значення для функціонування військової сфери: 1. Мобілізаційний потенціал; 2. Підготовка кадрів; 3. Оперативний резерв.

Соціальна область охоплює частину військової сфери, це форма соціальних зв'язків, що реалізуються в обміні діяльністю, інформацією, досвідом, здібностями, вміннями, навичками, у взаємному впливі людей, соціальних спільнот. Серед всіх складових в межах області можна

виділити три основні сектори, які мають найбільше значення для функціонування військової сфери: 1. Соціально-побутовий; 2. Волонтерський; 3. Лікувально-оздоровчий.

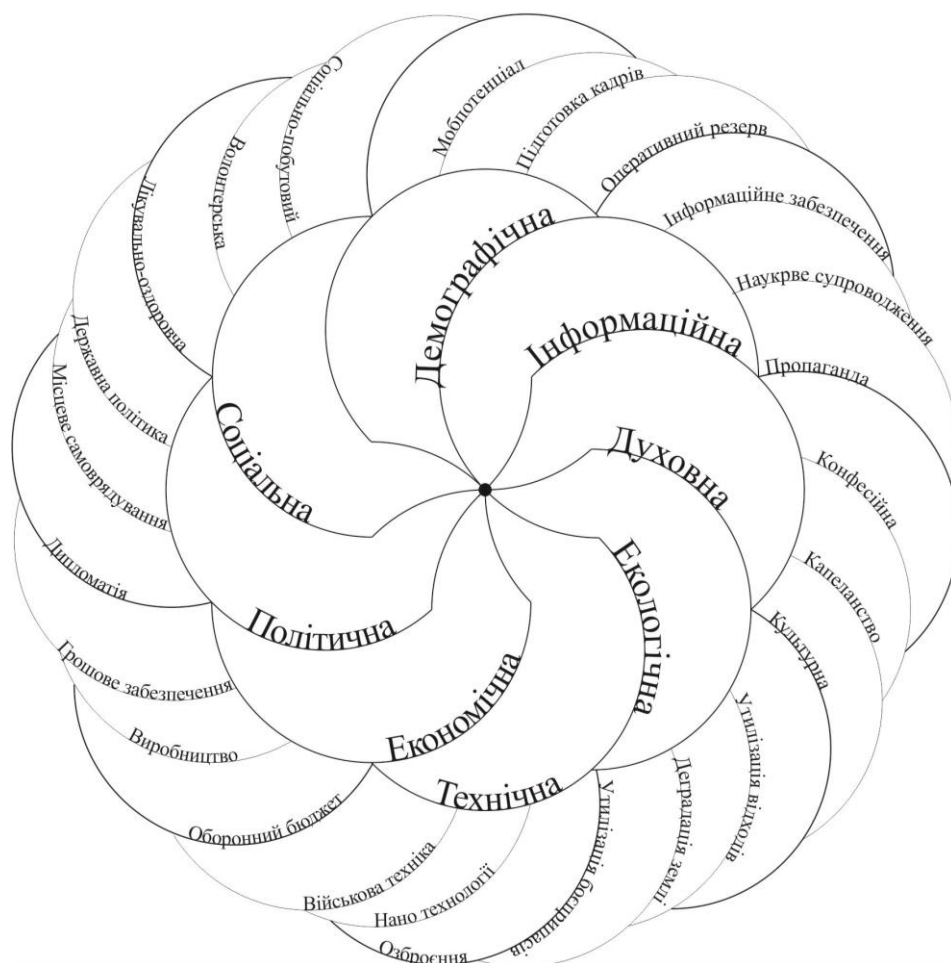


Рис 2. Структура військової сфери

Економічна область охоплює частину військової сфери, що включає сукупність всіх видів економічної діяльності людей, спрямованої на виробництво, обмін, розподіл, споживання товарів і послуг. Серед всіх складових в межах області можна виділити три основні сектори, які мають найбільше значення для функціонування військової сфери: 1. Грошове забезпечення; 2. Виробництво; 3. Оборонний бюджет.

Військова сфера, як і будь-яка інша, має свої особливості, функції. Нами виокремлено шість основних функцій військової сфери України: 1. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості. 2. Забезпечення державної та громадської безпеки, боротьба з тероризмом. 3. Міжнародна стабільність та безпека. 4. Надання допомоги органам виконавчої влади та місцевого самоврядування у запобіганні та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій природного та технічного характеру. 5. Забезпечення інформаційної, духовної та соціальної безпеки. 6. Забезпечення розвитку оборонно-промислового комплексу.

Економічний та соціальний розвиток сільської місцевості – розвиток села в духовному і матеріальному плані; інфраструктура, культурні і духовні об'єкти та ін.; продовольча – забезпечення населення засобами харчування; сировинна – забезпечення підприємств сировиною, необхідною для виготовлення продукції.

Похідними продовольчої і соціальної функцій є: експортно-імпортні зв'язки; підвищення інвестиційної привабливості; соціальна безпека; стимулювання конкурентоспроможності; екологічна рівновага. Тому АС надзвичайно важлива, оскільки виконує функції, без яких не могло б існувати людство (рис.3).



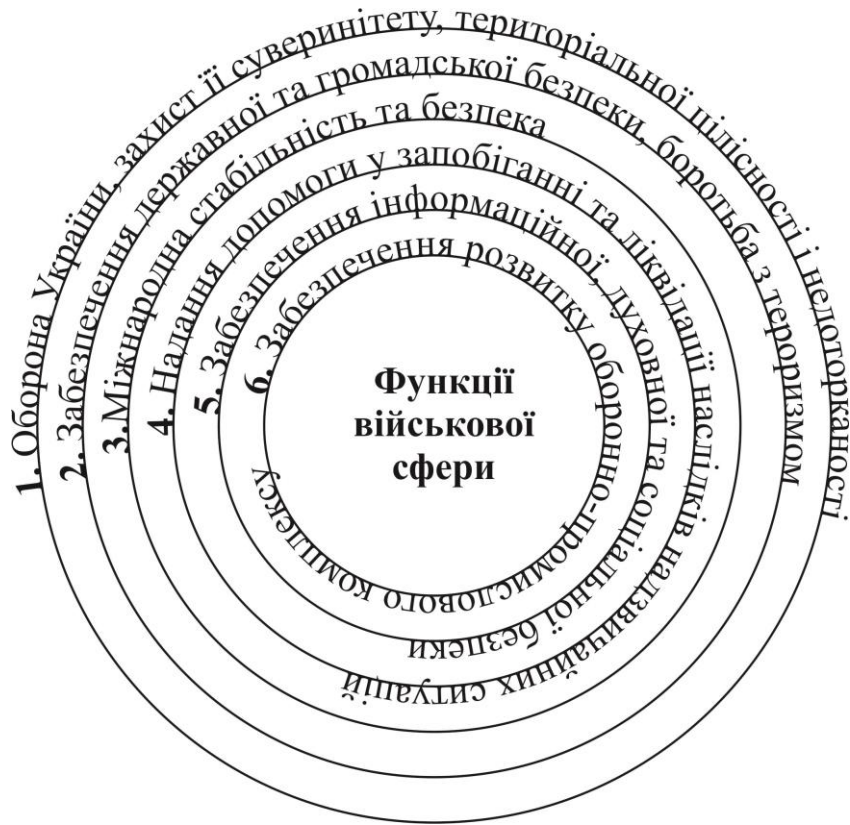


Рис 3. Функції військової сфери

Военно-економічне та військово-технічне забезпечення воєнної безпеки держави безпосередньо залежить від оборонно-промислового комплексу країни та військової сфери загалом, основними проблемами функціонування якого є:

- низька ефективність реалізації військово-технічної і військово-промислової політики, політики військово-технічного співробітництва, неврегульованість питань визначення державних замовників щодо розроблення та виконання державних цільових програм реформування та розвитку;

- відсутність державного регулювання та недостатня підтримка стратегічно важливих для оборони, безпеки і економіки держави наукових установ і промислових підприємств з метою переходу від сировинної моделі побудови економіки держави до моделі інноваційного розвитку, задоволення потреб Збройних Сил України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державної спеціальної служби транспорту та інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також правоохоронних органів спеціального призначення, в озброєнні, військовій і спеціальній техніці;

- відсутність технологічно замкнених циклів виробництва більшості видів озброєння та військової техніки, руйнування традиційної науково-технічної і виробничої кооперації, низькі темпи проведення диверсифікації закупівель товарів військового призначення та подвійного використання;

- критичне фізичне і моральне зношення основних виробничих фондів, низька ефективність використання науково-виробничої бази, значна енергоємність виробництв, технологічне відставання від провідних держав світу, критичний фінансово-економічний стан більшості підприємств, низька рентабельність виробництва, відсутність обігових коштів і брак інвестиційних ресурсів, недостатня ємність внутрішнього ринку оборонної продукції, що значно ускладнює її реалізацію на зовнішньому ринку;

- критичний стан забезпечення підприємств оборонно-промислового комплексу висококваліфікованими робітничими, технічними та інженерними кадрами.

- потреба ґрунтовного моделювання та планування в секторі безпеки і оборони України усіх процесів забезпечення оборони держави за відсутності необхідних теоретичних розробок та достатніх для їх впровадження законодавчих й інших нормативно-правових актів.

**Висновки.** Розвиток і запровадження терміну і термінології військової сфери є необхідною для розвитку і трансформації українського війська до стандартів НАТО. Проведені дослідження, переконливо показують, що сьогодні без новітніх підходів до військової сфери як такої жодних перспектив і позитивних змін у військовій сфері не буде.

На сучасному етапі розвитку Збройних Сил України під час проведення АТО розроблено декілька систем управління та прийняття рішень, проте без розуміння складових військової сфери і її функцій неможливо рухатись у правильному розвитку Збройних сил України. Ця система може бути використана в різних видах занять з військової географії та суспільної географії, як дисциплін.

*Список використаних джерел:*

1. АТО в цифрах. URL: <https://ru.espreso.tv/article/2017/04/14/>
2. Закон України «Про оборону України» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, №9, ст. 106).
3. Про удосконалення підготовки Збройних Сил України (Концепція удосконалення підготовки Збройних Сил України): Наказ Міністра оборони України від 25.10.2012р. – К.: МО України, 2012. – №699. – 18 с.
4. Пасичко В. Обороноздатність держави: теоретичні основи системного дослідження / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc\\_gum/pone/2008\\_2/PDF/Pasichko.pdf](http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pone/2008_2/PDF/Pasichko.pdf)
5. Military capability/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://en.wikipedia.org/wiki/Military\\_capability](http://en.wikipedia.org/wiki/Military_capability).
6. Про Збройні Сили України: Закон України від 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 3. – Ст. 17. – 84 с.
7. Павленков А. Ф. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка / А. Ф. Павленков. – 2-е изд. – СПб., 1907. – 370 с.
8. Сектор безпеки і оборони України: стратегічне керівництво та військове управління: монографія / Саганюк Ф.В., Фролов В.С., Павленко В.І. та ін.; за ред. д.військ.н., проф. І.С. Руснака. К.: ЦЗ МО та ГШ ЗС України, 2018. 230 с.
9. Словник-довідник з економічної географії. 9-10 класи / Т.В.Буличева, К.О.Буткалюк, Т.А.Гринюк та ін. За наук. ред. В.Г.Щабельської. – Х.: Вид. група "Основа", 2004. – 112 с)
10. Personnel Processing (In-Out-, Soldier Readiness, Mobilization, and Deployment Processing). – Washington : Headquarters Department of the Army, 2003. – 96 p.

*Список использованных источников:*

1. АТО в цифрах. URL: <https://ru.espreso.tv/article/2017/04/14/>
2. Закон Украины «Об обороне Украины» (Ведомости Верховной Рады Украины (ВВР), 1992, №9, ст. 106).
3. О совершенствовании подготовки Вооруженных Сил Украины (Концепция совершенствования подготовки Вооруженных Сил Украины) Приказ Министра обороны Украины от 25.10.2012р. – М.: МО Украины, 2012. – №699. – 18 с.
4. Пасичко В. Обороноспособность государства: теоретические основы системного исследования / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc\\_gum/pone/2008\\_2/PDF/Pasichko.pdf](http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pone/2008_2/PDF/Pasichko.pdf)
5. Military capability / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://en.wikipedia.org/wiki/Military\\_capability](http://en.wikipedia.org/wiki/Military_capability).
6. О Вооруженных Силах Украины: Закон Украины с 2000 г. // Ведомости Верховной Рады Украины. – 2000. – № 3. – Ст. 17. – 84 с.
7. Павленков А. Ф. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка / А. Ф. Павленков. – второй изд. – СПб., 1907. – 370 с.
8. Сектор безопасности и обороны Украины: стратегическое руководство и военное управление: монография / Саганюк Ф.В., Фролов В.С., Павленко В.И. и др.; под ред. д.військ.н., проф. І.С. Руснака. К.: ЦЗ МО и ГШ ВС Украины, 2018. 230 с.
9. Словник-справочник по экономической географии. 9-10 классы / Т.В.Буличева, К.О.Буткалюк, Т.А.Гринюк и др. По наук. ред. В.Г.Щабельской. – М.: Изд. группа "Основа", 2004. – 112 с)
10. Personnel Processing (In-, Out-, Soldier Readiness, Mobilization, and Deployment Processing). – Washington: Headquarters Department of the Army, 2003. – 96 p..

*References:*

1. ATO in numbers. URL: <https://ru.espreso.tv/article/2017/04/14/>
2. Law of Ukraine "On Defense of Ukraine" (Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 1992, №9, p. 106).
3. On improving the training of the Armed Forces of Ukraine (Concept of improving the training of the Armed Forces of Ukraine): Order of the Minister of Defense of Ukraine dated 25.10.2012. - Kyiv: Ministry of Defense of Ukraine, 2012. - 99699. - 18 p.
4. Pasichko V. Defense capability of the state: theoretical foundations of system research / [Electronic resource.] – Access mode: [http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc\\_gum/pone/2008\\_2/PDF/Pasichko.pdf](http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pone/2008_2/PDF/Pasichko.pdf)
5. Military capability / [Electronic resource.] – Access mode: [http://en.wikipedia.org/wiki/Military\\_capability](http://en.wikipedia.org/wiki/Military_capability).
6. On the Armed Forces of Ukraine: Law of Ukraine of 2000 // Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. - 2000. - № 3. - Ст. 17. - 84 p.
7. Pavlenkov AF Dictionary of foreign words included in the Russian language / A. F. Pavlenkov. - 2nd ed. - St. Petersburg, 1907. - 370 p.
8. Sector of security and defense of Ukraine: strategic leadership and military management: monograph / Saganyuk FV, Frolov VS, Pavlenko VI etc.; for order. Doctor of Military Sciences, Prof. I.S. Rusnaka. K.: Central Committee of the Ministry of Defense and General Staff of the Armed Forces of Ukraine, 2018. 230 p.
9. Dictionary-reference book on economic geography. Grades 9-10 / TV Bulicheva, KO Butkalyuk, TA Hryniuk and others. For science. ed. VG Shchabelska. - H.: Type. Osнова group, 2004. - 112 p.
10. Personnel Processing (In-, Out-, Soldier Readiness, Mobilization, and Deployment Processing). - Washington: Headquarters Department of the Army, 2003. - 96 p.

Надійшла до редколегії 25.09.2020

Телешман Віктор Іванович

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,  
м. Київ, Україна, e-mail: oscar1424lal@gmail.com

## ІНДЕКС ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ: ПОКАЗНИКИ ТА РЕЙТИНГИ

*Метою статті є аналіз сучасного стану та загальних тенденцій людського розвитку України та окремих показників, що його характеризують.*

*Методика дослідження базується на застосуванні системно-структурного аналізу та методів порівняння, узагальнення, аналізу та синтезу. Також було застосовано описовий метод та метод наукової систематизації.*

*Результати.* Описано чотири основні компоненти парадигми розвитку людини відповідно до Звіту із людського розвитку 1995 року, а саме: продуктивність, власний капітал, стійкість та розширення можливостей. Узагальнено сутність ключових показників, а саме: середньої очікуваної тривалості життя при народженні; рівня знань, що вимірюється середньою кількістю років, витрачених на освіту дорослим населенням та очікуваними роками навчання для дітей першокласників; валового національного доходу в перерахунку на одну особу у доларах США, що входять до системи вимірювання та моніторингу людського розвитку. Проаналізовано сучасний стан людського розвитку у світі, розроблено рейтинг країн із найвищим та найнижчим індексом людського розвитку протягом 1990-2018 років та визначено основні причини диспропорцій у рівні людського розвитку між країнами. Виділено країни із найбільшим зростанням та зниженням індексу людського розвитку протягом досліджуваних років. Охарактеризовано місце України у регіональному та загальносвітовому рейтингах. Проаналізовано динаміку показників ІЛР України та країн-сусідів протягом 1990-2018 років. Виділено ключові проблеми, що призвели до економічної, фінансової та політичної кризи і, відповідно, зниження індексу людського розвитку в Україні за часів незалежності, серед яких світова фінансова криза 2008 року та анексія Автономної республіки Крим та окупація території східних регіонів держави (Донецької та Луганської областей).

*Наукова новизна* полягає у розкритті актуальних особливостей розвитку людського потенціалу та його окремих показників в Україні та світі. Визначено динаміку та охарактеризовано актуальний стан розвитку складових показників індексу людського розвитку України. Дано порівняльну оцінку динаміки людського розвитку України та країн-сусідів.

*Практична значимість* полягає в тому, що основні положення та висновки роботи можуть бути використані в подальших поглиблених дослідженнях проблем та перспектив людського розвитку в Україні.

*Ключові слова:* розвиток, індекс людського розвитку, рівень життя, добробут, благополуччя, Програма розвитку ООН.

Телешман Виктор Иванович

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,  
г. Киев, Украина, e-mail: oscar1424lal@gmail.com

## ИНДЕКС ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ УКРАИНЫ: ПОКАЗАТЕЛИ И РЕЙТИНГИ

*Целью статьи является анализ современного состояния и общих тенденций человеческого развития Украины и отдельных показателей, которые его характеризуют.*

*Методика исследования базируется на применении системно-структурного анализа и методов сравнения, обобщения, анализа и синтеза. Также были применены описательный метод и метод научной систематизации.*

*Результаты.* Описаны четыре основных компонента парадигмы развития человека согласно Отчету о развитии человечества 1995 года, а именно: производительность, собственный капитал, устойчивость и расширение возможностей. Обобщено сущность ключевых показателей, а именно: средней ожидаемой продолжительности жизни при рождении; уровня знаний, который измеряется средним количеством лет, потраченных на образование взрослым населением и ожидаемыми годам обучения для детей первоклассников; валового национального дохода в расчете на одного человека в долларах США, которые входят в систему измерения и мониторинга человеческого развития. Проанализировано современное состояние человеческого развития в мире, разработан рейтинг стран с самым высоким и самым низким индексом человеческого развития в течение 1990-2018 годов и определены основные причины диспропорций в уровне человеческого развития между странами. Выделены страны с наибольшим ростом и снижением индекса человеческого развития в течение исследуемых лет. Охарактеризовано место Украины в региональном и общемировом рейтингах. Проанализировано динамику показателей ИЧР Украины и стран-соседей в течение 1990-2018 годов. Выделены ключевые проблемы, которые привели к экономическому, финансовому и политическому кризису и, соответственно, снижению индекса человеческого развития в Украине во времена независимости, среди которых мировой финансовый кризис 2008 года и аннексия Автономной республики Крым и оккупация территории восточных регионов страны (Донецкой и Луганской областей).

*Научная новизна* заключается в раскрытии актуальных особенностей развития человеческого потенциала и его отдельных показателей в Украине и мире. Определена динамика и охарактеризовано актуальное состояние развития составляющих показателей индекса человеческого развития Украины. Предоставлена сравнительная оценка динамики человеческого развития Украины и стран-соседей.

*Практическая значимость* заключается в том, что основные положения и выводы работы могут быть использованы в дальнейших углубленных исследованиях проблем и перспектив человеческого развития в Украине.

*Ключевые слова:* развитие, индекс человеческого развития, уровень жизни, благосостояние, благополучие.

UDC 911.3

<https://doi.org/10.17721/2308-135X.2020.57.58-64>

Teleshman Victor Ivanovich

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine,  
e-mail: oscar1424lal@gmail.com

## HUMAN DEVELOPMENT INDEX OF UKRAINE: INDICATORS AND RATINGS

*The main purpose* of the proposed paper is analysis of the current status and *general trends of human development of Ukraine and selected indicators characterizing it.*

*The methodology* of the research draws upon the system-structural analysis and the methods of comparison, analysis, generalization and synthesis. The descriptive method and the method of scientific systematization were also used.

*Results.* The four main components of the human development paradigm according to the 1995 Human Development Report are described, namely: productivity, equity, sustainability and empowerment. The essence of key indicators included in the system of measuring and monitoring human development is generalized, namely: average life expectancy at birth; the level of knowledge, measured by the average number of years spent on adult education and the expected years of study for first-graders; gross national income per capita in US dollars. The current state of human development in the world is analyzed, a rating of countries with the highest and lowest human development index during 1990-2018 is developed and the main causes of disparities in the level of human development between countries are identified. The countries with the largest increase and decrease in the human development index during the studied years are selected. The place of Ukraine in regional and global rankings is described. The dynamics of the human development index of Ukraine and neighboring countries during 1990-2018 is analyzed. The key issues that led to the economic, financial and political crisis and, consequently, the decline of the human development index in Ukraine since independence, including the global financial crisis of 2008 and the annexation of the Autonomous Republic of Crimea and the occupation of the territory of the eastern regions of the state (Donetsk and Luhansk regions) are highlighted.

*The scientific novelty* consists in the revelation of the actual features of human potential development and its individual indicators in Ukraine and in the world. The dynamics and the current state of development of the components of the human development index of Ukraine are determined. A comparative assessment of the dynamics of human development of Ukraine and neighboring countries is given.

*The practical significance* lies in the fact that the main provisions and conclusions of the paper can be used in further in-depth studies of the problems and prospects of human development in Ukraine.

*Keywords:* development, human development index, standard of living, welfare, well-being, United Nations Development Programme.

*Постановка наукової проблеми. Аналіз останніх досліджень та публікацій.* Подальший розвиток сучасного світового суспільства неможливий без забезпечення гідного рівня життя людей. Саме людський розвиток є основною рушійною одиницею, що зумовлює розквіт тієї чи іншої території. Проте, нерівномірність у впровадженні ефективних заходів та значні диспропорції рівня розвитку населення більшості країн вказували, скоріше, на відсутність розуміння важливості досягнення оптимального стану критеріїв життєдіяльності та звертали увагу на необхідність створення показника, що давав би змогу на основі аналізу ключових даних відображати реальну картину якості життя суспільства та порівнювати розвиток держав світу.

У 1990 році Програма розвитку ООН (ПРООН), опублікувавши свій перший щорічний звіт про людський розвиток, представила концепцію “людського розвитку”, як “прогресу у напрямку підвищення добробуту людини” [7]. Концепція людського розвитку охоплює найважливіші проблеми суспільного розвитку, такі як економічне зростання, зайнятість, розподіл матеріальних і духовних благ, соціальний захист, надання соціальних послуг, рівноправність. Вона розглядає їх з погляду інтересів людини, розширення індивідуальних можливостей вибору у всіх сферах діяльності [1]. Індекс людського розвитку, у свою чергу, базуючись на показниках економічного розвитку, рівня освіти та стану здоров’я населення, був введений з метою надати можливість

комплексної оцінки якості життя суспільства. Надалі обрахування ІЛР зазнавало перегляду у зв'язку із вдосконаленням методології та оновленням базових даних.

Відповідно до Звіту із людського розвитку 1995 року, парадигма розвитку людини містить такі чотири основні компоненти, як:

- Продуктивність. Людям повинні мати змогу підвищити власну продуктивність та повною мірою брати участь у процесі формування доходів та оплати праці. Саме тому економічне зростання є складовою моделей людського розвитку.

- Власний капітал. Люди повинні мати доступ до рівних можливостей. Усі бар'єри на шляху до економічних та політичних можливостей повинні бути усунені, щоб люди могли брати участь у цих можливостях та отримувати їх користь.

- Стійкість. Доступ до можливостей повинен бути забезпечений не лише теперішнім поколінням, але й майбутнім поколінням. Усі форми капітального фізичного, людського та екологічного мають бути поповнені.

- Розширення можливостей. Розвиток повинен бути людським, а не тільки для них. Люди повинні повноцінно брати участь у рішеннях та процесах, які формують їхнє життя [9].

Значний внесок у дослідження людського розвитку та рівня життя населення здійснили цілий ряд науковців, зокрема Амоша О. І., Айвазян С. А., Гладун О. М., Грішнова О. А., Гукалова І. В., Дорогунцов С. І., Колот А. М., Лібанова Е. М., Макарова О. В., та інші. Водночас, недостатня увага та необхідність об'єднаних зусиль щодо подолання диспропорцій людського розвитку та забезпечення гідного рівня життя суспільства вказує на актуальність дослідження даної теми.

*Постановка завдання.* Зважаючи на недостатній рівень загального добробуту та якості життя населення України та, водночас, важливість досягнення всебічного людського благополуччя, метою статті є аналіз сучасного стану та загальних тенденцій людського розвитку нашої держави та показників, що його характеризують.

*Виклад основного матеріалу.* Концепція людського розвитку виходить із пріоритетної необхідності забезпечення розвитку людини в інтересах людини і власними силами людини. Досягнення цієї мети передбачає створення сприятливого з позицій людського розвитку середовища – економічного, політичного, соціального, екологічного [2]. У будь-якій системі для вимірювання та моніторингу людського розвитку та отримання максимального результату, вдалим рішенням стало б включення значної кількості показників, що характеризують розвиток суспільства, проте, відсутність відповідних статистичних даних унеможливило таку ідею. До того ж, занадто багато показників може відволікти від основних тенденцій розвитку тієї чи іншої території. Тому, у Програмі розвитку ООН зазначається, що розвиток людини - це процес розширення її можливостей, до найголовніших з яких належать довге і здорове життя, якісна освіта та гідний рівень життя.

Першим показником є середня очікувана тривалість життя при народженні. Власне, важливість тривалості життя полягає і в тому, що довголіття, зазвичай, неможливе без таких переваг, як, наприклад, збалансоване та раціональне харчування чи міцне здоров'я, які тісно пов'язані з якістю життя. Цей факт робить тривалість життя важливим показником людського розвитку, особливо, зважаючи на відсутність вичерпної інформації про здоров'я чи харчування людей [8].

Рівень знань вимірюється середньою кількістю років, витрачених на освіту дорослим населенням, тобто середньою кількістю років навчання в школі за все життя людей віком 25 років і старше; а доступ до навчання та знань — очікуваними роками навчання для дітей-першокласників, тобто загальною кількістю років навчання, на які дитина, що досягає шкільного віку, може розраховувати, якщо панівні моделі вікових показників зарахування до школи залишаються незмінними протягом життя дитини [3].

Показником, що характеризує економічну ситуацію в країні, є валовий національний дохід (ВНД) в перерахунку на одну особу у доларах США. Для уникнення спотворення, враховуючи різні економічні умови в тій чи іншій країні, даний показник розраховується за паритетом купівельної спроможності (ПКС).

За даними Звіту про людський розвиток Програми розвитку ООН станом на 1990 рік світовий рейтинг ІЛР включав в себе показники 144 країн світу. Найвищий індекс людського розвитку мали такі країни, як: Австралія (0,866), США (0,860), Канада (0,850), Норвегія (0,850) та Швейцарія (0,832). Найнижчий ж показник був притаманний для Малі (0,231), Республіки Мозамбік (0,217) та Республіки Нігер (0,213). Протягом наступних років ІЛР країн світу зазнавав постійних змін. Так, станом на 2018 рік, найвищим індексом людського розвитку

характеризувались Норвегія (0,954), Швейцарія (0,946), Ірландія (0,942), Гонконг (0,939) та Німеччина (0,939), а найнижчим – Південний Судан (0,413), Центральноафриканська Республіка (0,381) та Республіка Нігер (0,377) (табл. 1) [10].

Найбільше зростання індексу людського розвитку у світі у період з 1990 року по 2018 рік спостерігалось у Руанді (+0,291), Китаї (+0,257) та Мозамбіку (+0,229), зниження ж було притаманним тільки для Сирії (-0,009).

Табл. 1

Країни з найвищим та найнижчим ІЛР (1990-2018 роки)\*

| №    | 1990 рік  |       | 2000 рік           |       | 2010 рік                                |       | 2018 рік                                |       |
|------|-----------|-------|--------------------|-------|-----------------------------------------|-------|-----------------------------------------|-------|
|      | Країна    | ІЛР   | Країна             | ІЛР   | Країна                                  | ІЛР   | Країна                                  | ІЛР   |
| 1.   | Австралія | 0,866 | Норвегія           | 0,917 | Норвегія                                | 0,942 | Норвегія                                | 0,954 |
| 2.   | США       | 0,860 | Австралія          | 0,898 | Швейцарія                               | 0,932 | Швейцарія                               | 0,946 |
| 3.   | Канада    | 0,850 | Швеція             | 0,897 | Австралія                               | 0,926 | Ірландія                                | 0,942 |
| 3.   | Норвегія  | 0,850 | Швейцарія          | 0,889 | Німеччина                               | 0,920 | Німеччина                               | 0,939 |
| 5.   | Швейцарія | 0,832 | США                | 0,881 | США                                     | 0,911 | Гонконг                                 | 0,939 |
| ...  | ...       | ..    | ..                 | ..    | ..                                      | ..    | ..                                      | ...   |
| 142. | Малі      | 0,231 | Буркіна-Фасо (172) | 0,286 | Чад (185)                               | 0,374 | Південний Судан (187)                   | 0,413 |
| 143. | Мозамбік  | 0,217 | Ефіопія (173)      | 0,283 | Центрально-африканська республіка (186) | 0,355 | Центрально-африканська республіка (188) | 0,381 |
| 144. | Нігер     | 0,213 | Нігер (174)        | 0,253 | Нігер (187)                             | 0,319 | Нігер (189)                             | 0,377 |

\* - розроблено автором за даними джерела [10]

Загалом, аналізуючи дані, варто відзначити, що незважаючи на зростання загальноосвітнього показника ІЛР з 0,598 у 1990 році до 0,731 у 2018 році, диспропорції у розвитку між найбільш та найменш розвиненими країнами залишаються доволі значними, що говорить про недостатньо злагоджену діяльність світової спільноти та цілу низку негативних економічних та соціальних процесів і суспільних лих (голод, військові конфлікти, низький рівень розвитку освіти та сфери охорони здоров'я тощо).

Станом на 1990 рік Україна входила до групи країн з високим ІЛР (0,705), проте, в подальші роки індекс значно знизився, перш за все, у зв'язку із економічною нестабільністю. Досягнувши найнижчої позначки у 1996 році (0,661) та змістивши Україну до групи країн із середнім розвитком, ІЛР почав зростати [6].

У ХХІ столітті перед нашою державою постали нові виклики. Україна, будучи найбільшою країною Європи за площею та однією із найбільших за кількістю населення, маючи прекрасне фізико-географічне положення та значну кількість природних ресурсів за останні десятиліття зіткнулася із значними проблемами. Економіка держави сильно постраждала від світової фінансової кризи 2008 року, коли її показник ВВП лише за один рік знизився на 15%. Подальше відновлення було слабким і короткочасним, і поступилося місцем великій економічній, фінансовій та політичній кризі, що посилювалася внаслідок анексії Криму та окупації території східних регіонів держави (Донецької та Луганської областей). ВВП скоротився на 16% за дворічний період з початку 2014 року до кінця 2015 року, тоді як інфляція зросла, досягнувши максимальних значень (61%) у квітні 2015 року [5]. Це призвело до зниження ІЛР лише за рік з 0,747 у 2014 році до 0,742 у 2015 році.

Станом на 2018 рік Україна входить до групи країн із високим рівнем людського розвитку та займає 88 місце серед 189 країн світу із ІЛР 0,750, що є найвищим показником за часів незалежності нашої держави. Зростання показника відбулось за рахунок збільшення очікуваної тривалості життя при народженні, середньої та очікуваної кількості років навчання (табл. 2). Проте, при порівнянні показників із іншими країнами можна зрозуміти, що за останні десятиріччя відбулась як втрата рейтингових позицій, так і відставання в абсолютному значенні показника людського розвитку.

Табл. 2

Складові показники ІЛР України та країн-сусідів (1990 та 2018 роки)\*

|          | Очікувана тривалість життя при народженні (роки) |      | Очікувана кількість років навчання |      | Середня кількість років навчання |      | ВНД на душу населення (за ПКС 2011 року в дол. США) |       |
|----------|--------------------------------------------------|------|------------------------------------|------|----------------------------------|------|-----------------------------------------------------|-------|
|          | 1990                                             | 2018 | 1990                               | 2018 | 1990                             | 2018 | 1990                                                | 2018  |
| Україна  | 69,8                                             | 72   | 12,4                               | 15,1 | 9,1                              | 11,3 | 10744                                               | 7994  |
| Молдова  | 67,6                                             | 71,8 | 12,0                               | 11,6 | 8,0                              | 11,6 | 6743                                                | 6833  |
| Румунія  | 69,5                                             | 75,9 | 11,9                               | 14,3 | 9,0                              | 11,0 | 11434                                               | 23906 |
| Угорщина | 69,3                                             | 76,7 | 11,1                               | 15,1 | 8,7                              | 11,9 | 16200                                               | 27144 |
| Польща   | 70,8                                             | 78,5 | 12,2                               | 16,4 | 9,8                              | 12,3 | 9946                                                | 27626 |

\* - розроблено автором за даними джерела [10]

За 28 років очікувана тривалість життя при народженні в Україні зросла на 2,2 роки з 69,8 років у 1990 році до 72 років у 2018 році, тоді як в інших країнах різниця стала суттєво більшою. Наприклад, у Румунії даний показник за ідентичний проміжок часу зріс на 6,4 роки, в Угорщині на 7,4 роки, а в Польщі на 7,7 років. Варто відмітити також значні диспропорції в очікуваній тривалості життя при народженні жінок та чоловіків в нашій державі – 9,7 років (67 років для чоловіків та 76,7 років для жінок) [10].

Очікувана кількість років навчання в Україні станом на 2018 рік складає 15,1 року, що на 2,7 роки більше, ніж у 1990 році, та є значно вищим ніж як середньосвітове значення, яке складає 12,7 років, так і середнє значення показника групи країн регіону Європи та Центральної Азії – 14,6 років. Проте, наприклад, в Угорщині та Польщі спостерігалось більш стрімке зростання показника за досліджуваній проміжок часу – на 4 роки та 4,2 роки відповідно. Високими значеннями характеризується і показник середньої кількості років навчання в Україні, що з 1990 року зріс на 2,2 роки і станом на 2018 рік складає 11,3 роки. Для порівняння, середньосвітове значення у 2018 році становило всього 8,4 роки.

Одним із найгірших показників, що характеризують людських розвиток в Україні є валовий національний дохід населення за паритетом купівельної спроможності в перерахунку на одну особу в доларах США. Протягом останніх десятиліть в нашій державі відбулося зниження ВНД на понад 25% з 10744 дол. США у 1990 році до 7994 дол. США у 2018 році. Для порівняння, у групі країн регіону Європи та Центральної Азії даний показник зріс на 67,3% (15498 дол. США станом на 2018 рік), а в деяких країн-сусідів України у понад 2 рази: в Румунії на 109% (23906 дол. США станом на 2018 рік), а в Польщі на 178% (27626 дол. США станом на 2018 рік).

Щодо загального індексу людського розвитку то, станом на 2018 рік, середнє значення ІЛР країн Європи та Центральної Азії складало 0,779, що майже на 0,03 пункти вище, ніж в Україні. Серед країн-сусідів нашої держави тільки Молдова характеризується нижчим показником людського розвитку (0,711), тоді як в усіх інших ІЛР становить понад 0,800. Наприклад, у Румунії – 0,816, Угорщині – 0,845, Польщі - 0,872 (рис. 1).

Зважаючи на динаміку показників, що характеризують ІЛР, на сьогоднішній день в Україні найбільш несприятливим є економічний стан, який, фактично, виключає можливість зростання та має негативний вплив на благополуччя та суспільний добробут в цілому. Безумовно, “економічне зростання є одним із найголовніших чинників підвищення рівня життя” [2], тому особлива увага національної політики держави повинна бути направлена на механізми виходу із довготривалої кризи.



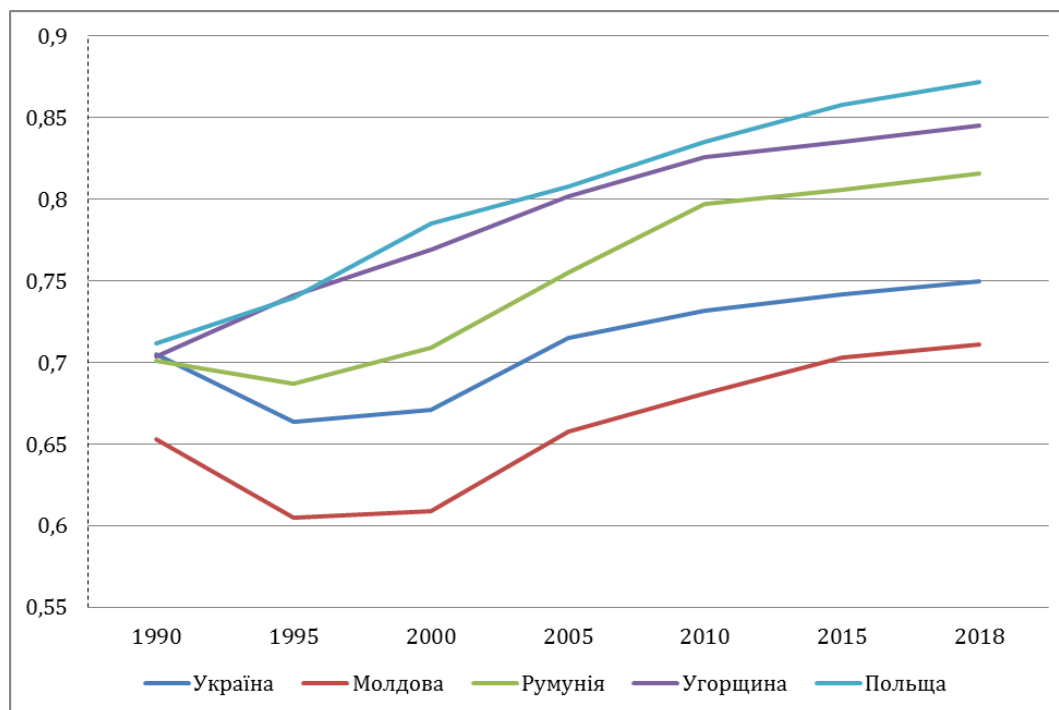


Рис. 1. Індекс людського розвитку з 1990 по 2018 рік України та країн-сусідів, \* - розроблено автором за даними джерела [10]

**Висновки.** Концепція людського розвитку є вінцем сучасного погляду на реалізацію якісної трансформації суспільства, у центрі якої знаходиться індивід, його потреби та можливості. Проте, значні диспропорції за складовими показниками та ІЛР в цілому між окремими регіонами та країнами світу говорить про різні підходи та реалізацію цілей розвитку, основними принципами яких є досягнення гідних умов життя.

Вирішення питання підвищення людського розвитку населення в Україні є принциповим, адже трактується як основа реалізації та досягнення благополуччя нації. Проте, незважаючи на поступове зростання індексу людського розвитку України, різниця за його окремими складовими показниками в порівнянні з іншими країнами Європи та світу з кожним роком зростає, що вказує на неефективність заходів державного розвитку. Саме тому, наразі, найбільш необхідним є забезпечення зростання та подолання нерівномірності у розподілі та забезпеченні за головними показниками, що б відкривали широкі можливості для всіх верств населення. Підвищення ж людського розвитку України з урахуванням всіх сучасних економічних та соціальних диспропорцій повинно стати пріоритетним напрямком розвитку суспільства в цілому.

*Список використаних джерел:*

1. Людський розвиток в Україні: чинники та проблеми. Стратегічні пріоритети, № 1 (38), 2016 р. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://nisspriority.com/index.php/journal/article/download/198/190/>
2. Людський розвиток в Україні: 2003 рік (колектив авторів) / Щорічна науковоаналітична доповідь / За ред. Е.М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. – 194 с.
3. Нерівність у людському розвитку в 21 столітті. Доповідь про стан людського розвитку – 2019 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: [http://www.un.org.ua/images/docu-ments/4792/Ukraine%20\(ukr\).pdf](http://www.un.org.ua/images/docu-ments/4792/Ukraine%20(ukr).pdf)
4. Nayak P. (2013). "Methodological Developments in Human Development Literature". University Library of Munich, Germany. Retrieved from: [https://mpra.ub.uni-muenchen.de/50608/1/MPRA\\_paper\\_50608.pdf](https://mpra.ub.uni-muenchen.de/50608/1/MPRA_paper_50608.pdf)
5. OECD (2018). "Regional development trends in Ukraine in the aftermath of the Donbas conflict", in Maintaining the Momentum of Decentralisation in Ukraine, OECD Publishing, Paris. Retrieved from: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264301436-en.pdf?expires=1589588208&id=id&accname=guest&checksum=E1214494998F927C3FB6B0E481F33764>
6. Roser M. (2020). "Human Development Index (HDI)". Retrieved from: <https://ourworldindata.org/human-development-index>
7. Stanton E. (2007). "The Human Development Index: A History". Political Economy Research Institute, University of Massachusetts at Amherst. Retrieved from: [https://scholarworks.umass.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1101&context=peri\\_workingpapers](https://scholarworks.umass.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1101&context=peri_workingpapers)
8. UNDP. (1990). "Human Development Report 1990", Oxford, p. 141. Retrieved from: [http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/219/hdr\\_1990\\_en\\_complete\\_nostats.pdf](http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/219/hdr_1990_en_complete_nostats.pdf)
9. UNDP. (1995). "Human Development Report 1995." Gender and human development. - New York Oxford. Oxford University Press, 1995.- 143 pp. Retrieved from: [http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/256/hdr\\_1995\\_en\\_complete\\_nostats.pdf](http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/256/hdr_1995_en_complete_nostats.pdf)
10. UNDP. (2019). "Human Development Report 2019. Beyond income, beyond averages, beyond today: Inequalities in human development in the 21st century". New York. Retrieved from: <http://hdr.undp.org/en/data>.

Список использованных источников:

1. Человеческое развитие в Украине: причины и проблемы. Стратегические приоритеты, № 1 (38), 2016 г. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://nisspriority.com/index.php/journal/article/download/198/190/>
2. Человеческое развитие в Украине: 2003 год (коллектив авторов) / Ежегодный научноаналитический доклад / За ред. Е.М. Либановой. – К.: Ин-т демографии и социальных исследований НАН Украины, Госкомстат Украины, 2004. – 194 с.
3. Неравенство в человеческом развитии в 21 веке. Доклад о состоянии человеческого развития – 2019 [Электронный ресурс]. - Режим доступа: [http://www.un.org.ua/images/docu-ments/4792/Ukraine%20\(ukr\).pdf](http://www.un.org.ua/images/docu-ments/4792/Ukraine%20(ukr).pdf)
4. Nayak P. (2013). "Methodological Developments in Human Development Literature". University Library of Munich, Germany. Retrieved from: [https://mpa.ub.uni-muenchen.de/50608/1/MPRA\\_paper\\_50608.pdf](https://mpa.ub.uni-muenchen.de/50608/1/MPRA_paper_50608.pdf)
5. OECD (2018). "Regional development trends in Ukraine in the aftermath of the Donbas conflict", in Maintaining the Momentum of Decentralisation in Ukraine, OECD Publishing, Paris. Retrieved from: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264301436en.pdf?expires=1589588208&id=id&accnam&checksum=E1214494998F927C3FB6B0E481F33764>
6. Roser M. (2020). "Human Development Index (HDI)". Retrieved from: <https://ourworldindata.org/human-development-index>
7. Stanton E. (2007). "The Human Development Index: A History". Political Economy Research Institute, University of Massachusetts at Amherst. Retrieved from: [https://scholarworks.umass.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1101&context=peri\\_workingpapers](https://scholarworks.umass.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1101&context=peri_workingpapers)
8. UNDP. (1990). "Human Development Report 1990", Oxford, p. 141. Retrieved from: [http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/219/hdr\\_1990\\_en\\_complete\\_nostats.pdf](http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/219/hdr_1990_en_complete_nostats.pdf)
9. UNDP. (1995). "Human Development Report 1995." Gender and human development. - New York Oxford. Oxford University Press, 1995.- 143 pp. Retrieved from: [http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/256/hdr\\_1995\\_en\\_complete\\_nostats.pdf](http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/256/hdr_1995_en_complete_nostats.pdf)
10. UNDP. (2019). "Human Development Report 2019. Beyond income, beyond averages, beyond today: Inequalities in human development in the 21st century". New York. Retrieved from: <http://hdr.undp.org/en/data>

References:

1. Human development in Ukraine: causes and problems. Strategic priorities, № 1 (38), 2016. [Electronic resource]. - Access mode: <https://nisspriority.com/index.php/journal/article/download/198/190/>
2. Human development in Ukraine: 2003 (authors) / The annual report: Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2004. – 194 p.
3. Inequality in human development in the 21st century. Report on the state of human development – 2019 [Electronic resource]. - Access mode: [http://www.un.org.ua/images/docu-ments/4792/Ukraine%20\(ukr\).pdf](http://www.un.org.ua/images/docu-ments/4792/Ukraine%20(ukr).pdf)
4. Nayak P. (2013). "Methodological Developments in Human Development Literature". University Library of Munich, Germany. Retrieved from: [https://mpa.ub.uni-muenchen.de/50608/1/MPRA\\_paper\\_50608.pdf](https://mpa.ub.uni-muenchen.de/50608/1/MPRA_paper_50608.pdf)
5. OECD (2018). "Regional development trends in Ukraine in the aftermath of the Donbas conflict", in Maintaining the Momentum of Decentralisation in Ukraine, OECD Publishing, Paris. Retrieved from: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264301436en.pdf?expires=1589588208&id=id&accnam&checksum=E1214494998F927C3FB6B0E481F33764>
6. Roser M. (2020). "Human Development Index (HDI)". Retrieved from: <https://ourworldindata.org/human-development-index>
7. Stanton E. (2007). "The Human Development Index: A History". Political Economy Research Institute, University of Massachusetts at Amherst. Retrieved from: [https://scholarworks.umass.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1101&context=peri\\_workingpapers](https://scholarworks.umass.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1101&context=peri_workingpapers)
8. UNDP. (1990). "Human Development Report 1990", Oxford, p. 141. Retrieved from: [http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/219/hdr\\_1990\\_en\\_complete\\_nostats.pdf](http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/219/hdr_1990_en_complete_nostats.pdf)
9. UNDP. (1995). "Human Development Report 1995." Gender and human development. - New York Oxford. Oxford University Press, 1995.- 143 pp. Retrieved from: [http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/256/hdr\\_1995\\_en\\_complete\\_nostats.pdf](http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/256/hdr_1995_en_complete_nostats.pdf)
10. UNDP. (2019). "Human Development Report 2019. Beyond income, beyond averages, beyond today: Inequalities in human development in the 21st century". New York. Retrieved from: <http://hdr.undp.org/en/data>

Надійшла до редколегії 21.09.2020

**Олійник Ярослав Богданович,**

доктор економічних наук, професор

**Нич Тетяна Василівна,**

кандидат географічних наук

**Яворська Каріна Віталіївна**

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна,  
e-mail: 521ya.ol.53@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна,  
e-mail: tatyana2510@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна,  
e-mail: yavorskaya@ukr.net

## ОСВІТНІЙ КОМПЛЕКС МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

*Мета дослідження* – виявлення особливостей розвитку освітнього комплексу Миколаївської області і обґрунтування основних напрямків перспективного його розвитку.

*Методика дослідження* включає систему методів: монографічний, системний підхід, абстрагування, математичний, статистичний, структурно-функціональний, картографічний.

*Результати дослідження.* Розкрита сутність освітнього комплексу регіону, виявлена його структура, значення та функції. Виявлені чинники формування освітнього комплексу Миколаївської області. Показані особливості розвитку та розміщення освітніх установ. Охарактеризована освіта за ступенем. Виявлені риси рівнів освіти: дошкільна, загальна, професійна, фундаментальна професійна. Дана оцінка територіальної організації освітнього комплексу Миколаївської області. Обґрунтовані перспективні напрямки подальшого розвитку освітнього комплексу Миколаївської області.

*Науковою новизною роботи* є розкриття механізму формування освітнього комплексу регіону, проблем його розвитку та напрямки вдосконалення територіальної організації.

*Практичне значення роботи* полягає у тому, що в статті розроблені заходи подальшого розвитку всіх складових освітнього комплексу

*Ключові слова:* освітній комплекс, заклади дошкільної освіти, заклади загальної середньої освіти, заклади вищої освіти, Миколаївська область.

UDC 911.3

<https://doi.org/10.17721/2308-135X.2020.57.65-74>

**Oliynyk Yaroslav Bogdanovich,**

Doctor of Economics, Professor

**Nych Tetyana Vasylivna,**

Candidate of Geographical Sciences

**Yavorska Karina Vitaliyivna**

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine,  
e-mail: 521ya.ol.53@ukr.net

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine,  
e-mail: tatyana2510@ukr.net

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine,  
e-mail: yavorskaya@ukr.net

## EDUCATIONAL COMPLEX OF MYKOLAIV REGION: CURRENT STATE AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT

*The purpose of research* - revealing of features of development of an educational complex of the Mykolaiv area and the substantiation of the main directions of its perspective development.

*The research methodology* includes a system of methods: monographic, systematic approach, abstraction, mathematical, statistical, structural-functional, cartographic.

*Research results.* The essence of the educational complex of the region is revealed, its structure, meaning and functions are revealed. Factors of formation of an educational complex of the Mykolaiv area are revealed. Features of development and location of educational institutions are shown. Education by degree is characterized. Identified features of education levels: preschool, general, professional, fundamental professional. The estimation of the territorial organization of an educational complex of the Mykolaiv area is given. Perspective directions of further development of the educational complex of the Mykolaiv area are substantiated.

*The scientific novelty* of the work is the disclosure of the mechanism of formation of the educational complex of the region, the problems of its development and the directions of improvement of the territorial organization.

*The practical significance* of the work is that the article develops measures for further development of all components of the educational complex

*Key words:* educational complex, establishments of preschool education, establishments of general secondary education, establishments of higher education, Mykolaiv region.

*Постановка проблеми.* Освіта посідає провідне місце у стратегії державної політики країни, вона була і надалі залишається найвищим національним пріоритетом і основою для розвитку особистості, суспільства та держави. Саме тому важливе значення має дослідження освітнього комплексу країни та регіону.

*Аналіз останніх досліджень і публікацій.* В наступних наукових працях висвітлено низку аспектів формування освітнього комплексу України: В. Базилевича, В. Гейця, Б. Данилишина, О. Ільїв, І. Каленюка, В. Куценко, Е. Лібанової, Т. Мельниченко, Л. Немець, Т. Нич, Я. Олійника, Г. Підгрушного, А. Симоненко, Л. Руденка, О. Топчієва, О. Шаблія [16].

*Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.* Недостатньо вивчено суспільно-географічні аспекти формування освітнього комплексу Миколаївської області.

*Метою є* обґрунтування методичної та технологічної складових особливостей формування та перспективних напрямів розвитку освітнього комплексу Миколаївської області.

*Виклад основного матеріалу.* Освітній комплекс Миколаївської області – це поєднання в межах території області мережі освітніх закладів, установ вузівського сектора науки, органів управління, що забезпечують населення відповідними послугами і перебувають у тісній взаємодії між собою та в подальшому забезпечують високий рівень соціально-економічного розвитку регіону та країни загалом. Формування територіальних громад (ТГ) (табл. 1), соціально-економічна трансформація створять умови для збереження і розвитку населених пунктів – центрів економічного зростання, подальшого вдосконалення в них сучасної якісної освіти.

Табл. 1

Адміністративно-територіальний устрій Миколаївської області [складено за 1]

| № | Район         | Адміністративний центр | Міська територіальна громада                 | Селищна територіальна громада                                                                      | Сільська територіальна громада                                                                                                                                                     |
|---|---------------|------------------------|----------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1 | Баштанський   | Баштанка               | Баштанська<br>Новобузька<br>Снігурівська     | Березнегуватська<br>Казанківська<br>Широківська                                                    | Вільнозапорізька<br>Володимирівська<br>Горохівська<br>Інгульська<br>Привільненська<br>Софіївська                                                                                   |
| 2 | Вознесенський | Вознесенськ            | Вознесенська<br>Южноукраїнська               | Братська<br>Веселинівська<br>Доманівська<br>Єланецька<br>Олександрівська                           | Бузька<br>Дорошівська<br>Мостівська<br>Новомар'ївська<br>Прибужанівська<br>Прибузька                                                                                               |
| 3 | Миколаївський | Миколаїв               | Миколаївської<br>Новоодеської<br>Очаківської | Березанської<br>Веснянської<br>Воскресенської<br>Ольшанської<br>Первомайської<br><br>Радсадівської | Галицинівської<br>Коблівської<br>Костянтинівської<br>Куцурубської<br>Мішково-<br>Погорілівської<br>Нечаянської<br>Степівської<br>Сухосланецької<br>Чорноморської<br>Шевченківської |
| 4 | Первомайський | Первомайськ            | Первомайської                                | Арбузинської<br>Врадіївської<br>Кам'яномостівської<br>Кривоозерської                               | Благодатненської<br>Мигіївської<br>Синюхинобрідської                                                                                                                               |

У Миколаївській області спостерігається погіршення демографічної ситуації, яка характеризується скороченням населення, що негативно впливає на особливості формування освітнього комплексу області.

*Заклад дошкільної освіти (ЗДО).* Функціонують 562 ЗДО (2019 р.) (40,5 тис. дітей). Із загальної кількості 550 закладів дошкільної освіти (97,9%) - комунальні, 5 (0,9%) – відомчі, 7 (1,2%) – приватні. Для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, у м. Миколаєві, м. Первомайську, м. Вознесенську, м. Южноукраїнську, Доманівській ТГ функціонують: 76 закладів дошкільної освіти, 174 групи спеціального призначення для дітей з вадами зору, мови, інтелекту, опорно-рухового апарату (2362 дитини); 13 санаторних закладів дошкільної освіти, 78 груп для дітей з латентною туберкульозною інфекцією та захворюваннями органів дихання (1828 дітей). 1511 дітей, які з різних причин не відвідують дитячі садки, охоплено

соціально-педагогічним патронатом. Охоплення дітей дошкільного віку закладами дошкільної освіти становить 93,5%.[13]

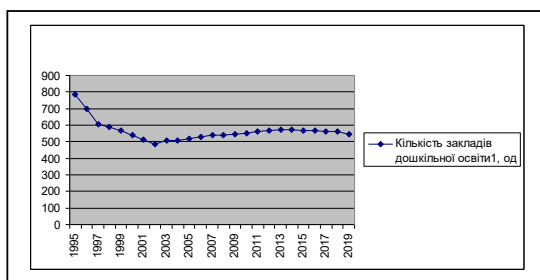


Рис. 1.1. Динаміка кількості ЗДО 1995-2019 рр.

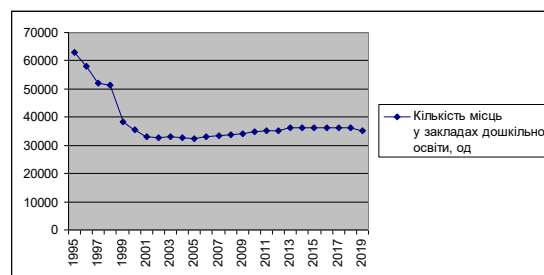


Рис. 1.2. Динаміка місць у ЗДО, 1995-2019 рр.

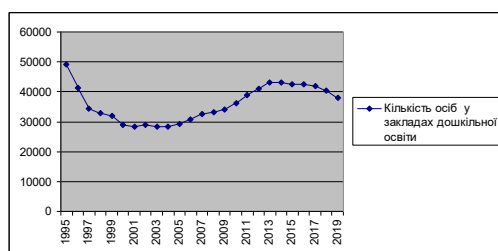


Рис. 1.3. Динаміка кількості осіб у ЗДО, 1995-2019 рр.

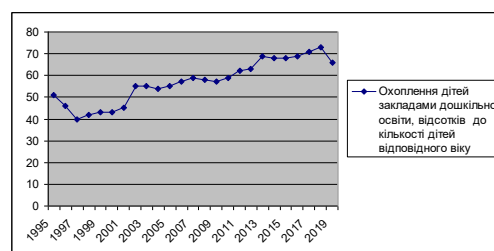


Рис. 1.4 Динаміка охоплення дітей ЗДО, % до кількості дітей відповідного віку 1995-2019 рр.

Рис. 1. Динаміка показників ЗДО Миколаївської області, 1995-2019 рр, [складено за 1]

Органами управління освітою на місцях запроваджено різні форми охоплення дітей дошкільною освітою: 633 – навчаються та виховуються в групах короткотривалого перебування дітей, 16 – в групах для дітей дошкільного віку при закладах загальної середньої освіти. Усіма формами дошкільної освіти в області охоплено 98% дітей дошкільного віку від трьох до 6 (7) років. 2019 р. на 100 місцях у дитячих садках області виховується 111 дітей (зменшення у порівнянні з минулим роком на 6 дітей). Розподіл ЗДО в Миколаївській області представлено на рис. 2. Основними центрами є м. Миколаїв, м. Вознесенськ, м. Первомайськ, м. Южноукраїнськ, м. Очаків, м. Баштанка.

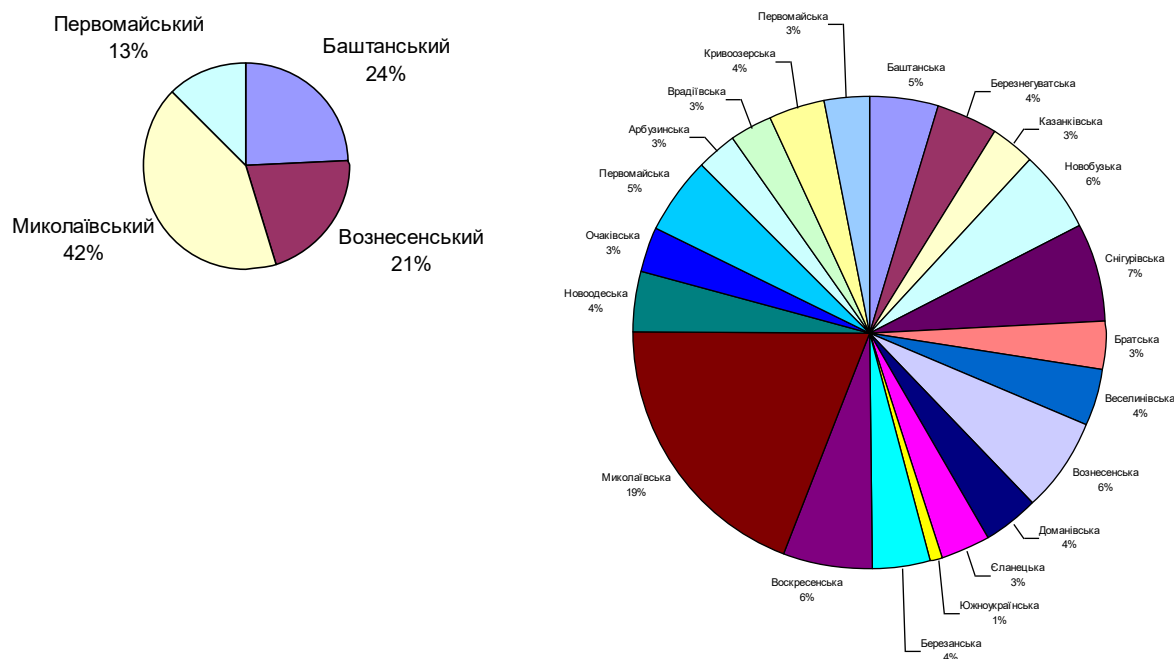


Рис. 2. Частка ЗДО за районами та ТГ, 2019 р. [складено за 6]

*Заклади загальної середньої освіти (ЗЗСО).* В 2019 р. функціонувало 448 ЗЗСО (2,6 % в Україні). У них навчалось 119,1 тис. дітей (2,9 % в Україні).

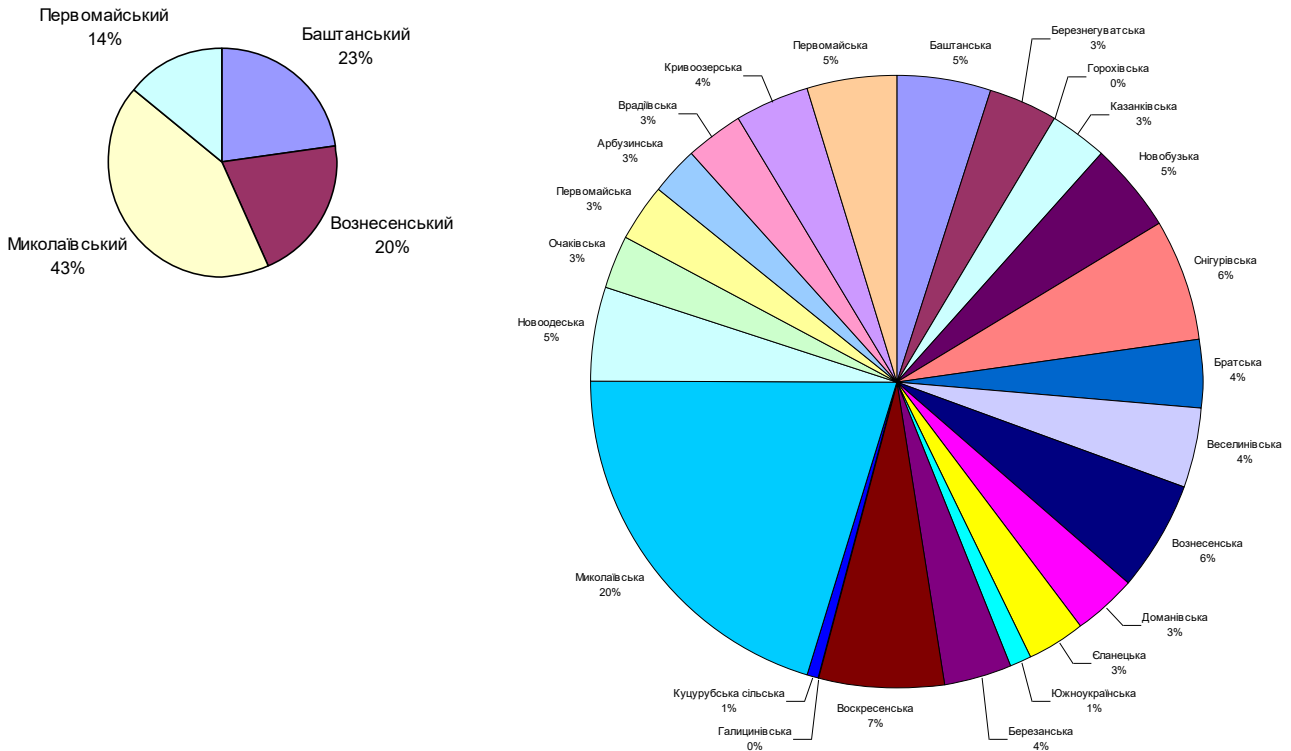


Рис. 3 Частка  $33CO$  за районами та ТГ, 2019 р., [складено за 6]

З кожним роком кількість загальноосвітніх навчальних закладів зменшується, що є результатом зменшення кількості учнів через погіршення демографічної ситуації. В 1995 р. було 684 заклади, в 2019 р. – 484 заклади, а кількість учнів зменшилось з 202,8 до 119,1 відповідно (рис.4). В 2019 р. 23 заклади не працювали.

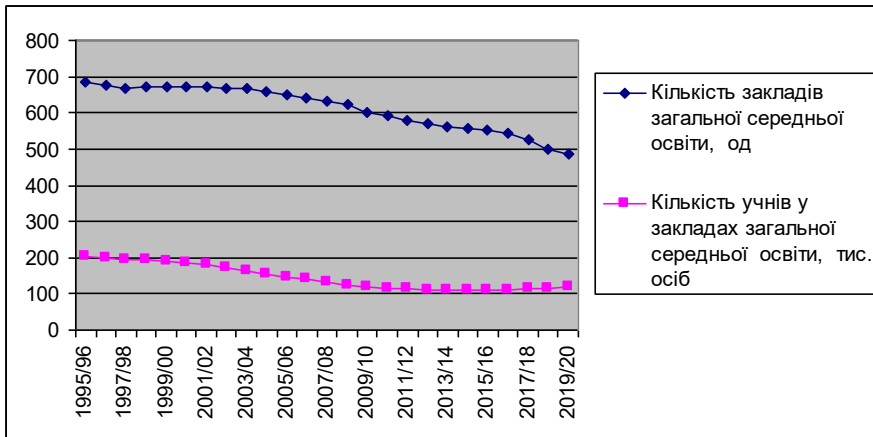


Рис. 4. Динаміка кількості ЗЗСО та учнів у них, 1995-2020 рр. [складено за 5]

Це зумовило необхідність у скороченні кількості вчителів. Із 2010/11 н. р. кількість їх зменшилась майже з 16,3 тис. до 11,6 тис. вчителів. Водночас, кількість здобувачів освіти зростає: 110 тис. учнів у 2014 р, 119,1 тис. – у 2019 р. Опорні заклади є одними ефективних шляхів оптимізації мережі ЗЗСО в Миколаївській області. Динаміка їх кількості виглядає наступним чином: 2016 р. – 2, 2017 р. – 7, 2018 р. – 19, 2019 р. - 21, з них 9 – перебувають у спільній власності громад районів, 12 – у власності об'єднаних територіальних громад. У складі опорних закладів діє 42 філії. В них навчається близько 10 000 дітей.

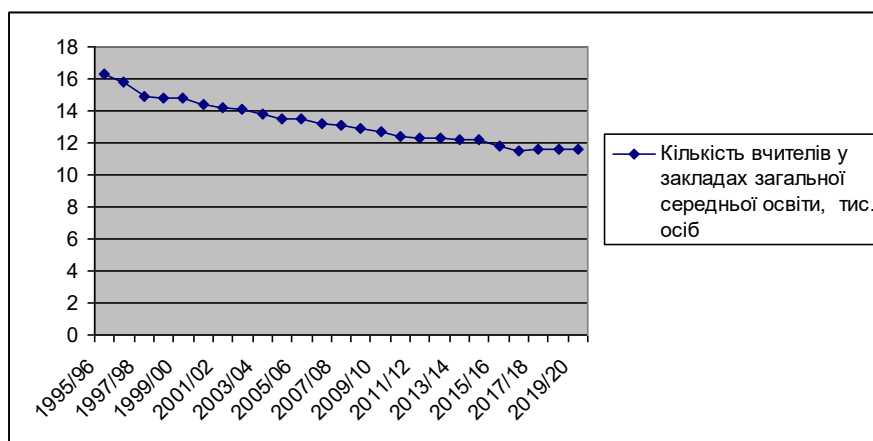


Рис. 5. Динаміка кількості вчителів, 1995-2020 рр. [складено за 5]

Фінансування опорних шкіл (бюджет 7,5 млн грн., 2018) на основі конкурсних відборів, направлення коштів на модернізацію будівель та їх технічне обладнання. Підключені до мережі Інтернет: низько швидкісний – 65% закладів. Найкраще забезпечені швидкісним Інтернетом лише заклади загальної середньої освіти (м. Первомайськ і Южноукраїнськ, Бережанська селищна ОТГ, Бузька, Володимирівська, Мостівська, Нечаянська, Новополтавська, Ольшанська, Прибузька, Радсадівська, Чорноморська, Широківська ОТГ). Кількість закладів, які підключені до Wi-Fi у 2019 р. – 362 заклади (72,4 %). Це зумовлено застарілим обладнанням та покриттям зумовленим географічним розташуванням закладів. [2] Забезпеченість комп'ютерною технікою найбільша в наступних ТГ (середній показник по області – 73%): Арбузинська селищна ТГ, Братська селищна ТГ, Веселинівська селищна ТГ, Казанківська ТГ, Миколаївська міська ТГ, Березанська ТГ, Володимирівська сільська ТГ, Воскресенська селищна ТГ, Доманівська ТГ, Казанківська селищна ТГ, Кам'яномостівська селищна ТГ, Коблівська сільська ТГ, Мостівська сільська ТГ, Нечаянська сільська ТГ, Широківська селищна ТГ.

Аналізуючи освітні проекти в Миколаївській області варто відмітити наступні. Використовуються освітня онлайн платформа «Підручник.ua» в рамках проекту «Електронний підручник» (бюджет - 2018 р. 6 млн грн, у 2019 р. – 10 млн грн., кількість користувачів - 45 239). У проекті беруть участь всі райони та ТГ. З 2019 залучені міста обласного значення. Охоплені 461 заклад в даному проекті. Найбільше кількість учнів використовують дану платформу в наступних ТГ: Баштанська, Братська, Березнегуватський, Врадіївський, Кривоозерський, Снігурівський райони та Воскресенська, Шевченківська, Прибужанівська, Веснянська, Михайлівська, Ольшанська, Куцурубська, Кам'яномостівська. Наступний проект «Новий освітній простір» (бюджет 10 млн грн.), залучені 4 заклади – Вознесенська ЗОШ І-ІІІ ступенів №8, Снігурівська ЗОШ І-ІІІ ступенів № 4, Веселинівська ЗОШ І-ІІІ ступенів, Первомайська ЗОШ І-ІІІ ступенів. За рахунок даного проекту відбувається реконструкція будівель шкіл. Важливий проект є «Шкільний автобус» (бюджет 34,4 млн грн., 223 шкільні автобуси), який забезпечує регулярного і безоплатного перевезення учнів та педагогічних працівників, враховуючи, що в сільській місцевості області 9154 дитини дошкільного і шкільного віку, які проживають за межею пішохідної доступності та потребують перевезення. [2]

**Інклюзивна модель освіти.** В 2019 р. залучено 100 закладів (30 дошкільної та 70 загальної середньої) (бюджет – 10 млн грн), охоплено 182 дитини з особливими потребами, створено 103 посади асистента вчителя у ЗЗСО та 27 (на 16 більше, ніж у 2017) посад асистентів вихователя у ЗДО. Також створено сектор з питань інклюзивної освіти, діяльності інклюзивно-ресурсних центрів та інтернатних закладів; 23 інклюзивно-ресурсних центрів; надається кваліфікована психолого-педагогічна допомога дітям та батькам, закуповується спеціалізоване обладнання. Дані центри розташовані у містах Миколаєві (4), Вознесенську, Первомайську, Южноукраїнську, Очакові, Вітовському, Снігурівському, Новобузькому, Доманівському, Єланецькому, Кривоозерському, Березнегуватському районах, Баштанській, Казанківській, Коблівській, Новоодеській, Веснянській, Ольшанській, Березанській, Галицинівській ТГ. Розвиваються мікропроекти, що можуть реалізовуватися за рахунок субвенції з обласного бюджету місцевим бюджетам. У рамках проекту «RInnoHUB» створено перший в Україні науковий дослідно-практичний центр мережі інклюзивних інтерактивних осередків. Забезпеченість доступності



закладів освіти: безперешкодний доступ 98% закладів (482 – обладнано пандусами, 34 – мають вільний доступ); санітарно-гігієнічні кімнати створено для дітей з порушеннями опорно-рухового апарату - у 23 ЗЗСО (№ 1, 7, 19, 26, 34, 53 м. Миколаєва), обласному ресурсному центрі та дитячому оздоровчому центрі «Орлято». Встановлено підйомники у Миколаївській школі-інтернаті I-III ступенів № 3 Миколаївської обласної ради, Миколаївській загальноосвітній школі I-III № 36, в «Академії дитячої творчості». Спеціальною піктограмою позначено місце для особистого автотранспорту маломобільних верств населення, обладнано ліфт-підйомник, пандус та санітарно-гігієнічні кімнати. Проведено ряд нарад та науково-практичних конференцій спільно з місцевою владою, з громадськими організаціями «Сильні разом», «Любисток», «Нове сторіччя», «Альфа-Нік» з питань забезпечення прав дітей з особливими освітніми потребами. [2] В Миколаївській області функціонує 21 інтернатний навчальний заклад та 1 спеціальна загальноосвітня школа, в яких навчається 4301 дитина, з них: 102 дитини у дошкільних відділеннях, 315 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, 580 дітей з інвалідністю: 11 спеціальних (1403 дитини) (8 спеціальних шкіл-інтернатів та 1 спеціальна загальноосвітня школа для дітей з інтелектуальними порушеннями, 1 – для дітей з порушеннями слуху, 1 – для дітей з порушеннями мовлення; 4 санаторних (1650 дітей) (1 для хворих на сколіоз, 1 для дітей із захворюваннями серцево-судинної системи, 1 для дітей із хронічними неспецифічними захворюваннями органів дихання, 1 для дітей з малими і неактивними формами туберкульозу); 7 загальноосвітніх шкіл-інтернатів (1248 дітей). [7]

Найбільш успішні школи за рейтинговим балом, який розрахований на підставі середнього значення балів зовнішнього незалежного оцінювання, отриманих учасниками тестування з усіх предметів ЗНО, та з урахуванням загальної кількості складених тестів випускниками кожної школи представлені в табл. 1.

Табл. 1.

Рейтинг шкіл Миколаївської області [складено за 16]

| Назва навчального закладу                                           | Місце | ТОР  | Рейт. бал | Бал ЗНО | Учні / тестів | Склад (%) |
|---------------------------------------------------------------------|-------|------|-----------|---------|---------------|-----------|
| Южноукраїнська гімназія №1                                          | 1     | 288  | 142.2     | 164.1   | 37/124        | 99        |
| Новоодецька гуманітарна гімназія                                    | 2     | 663  | 134.7     | 156.3   | 26/89         | 100       |
| Новобузька гімназія - загальноосвітній навчальний заклад II-III ст. | 3     | 725  | 133.8     | 155     | 28/98         | 96        |
| Вознесенська гімназія №1                                            | 4     | 808  | 132.6     | 152.2   | 45/160        | 96        |
| Снігурівська районна гімназія імені Т.Г.Шевченка                    | 5     | 920  | 131.4     | 152.5   | 22/85         | 99        |
| Кир'яківський заклад загальної середньої освіти I-III ст.           | 6     | 1076 | 129.7     | 152.2   | 5/14          | 100       |
| Первомайська ЗОШ I-III ст. №4                                       | 7     | 1125 | 129.2     | 147.9   | 47/176        | 97        |
| Первомайський НВК "ЗОШ I-II ст. № 15 - колегіум"                    | 8     | 1149 | 129       | 147.8   | 47/171        | 99        |
| Степівський заклад загальної середньої освіти I-III ст.             | 9     | 1442 | 126.6     | 148.6   | 6/18          | 100       |
| Веселинівська гуманітарна гімназія ім. Б.М. Мозолецького            | 10    | 1586 | 125.6     | 146.6   | 14/48         | 100       |

Професійна (професійно-технічна) освіта (ППТО) забезпечує здобуття громадянами професії відповідно до їхнього покликання, інтересів, здібностей, а також допрофесійну підготовку, перепідготовку, підвищення їхньої кваліфікації. [17] Налічується 31 заклад ППТО (табл. 2), з них 2 професійно-технічних училища; 21 професійний ліцей (та 2 філії); 4 вищих професійних училища; 2 навчальних центри при кримінально-виконавчих установах закритого типу. 16 закладів освіти готують кваліфікованих робітників для сільського господарства, 7 – для промисловості, 2 – для сфери громадського харчування, 2 – для сфери послуг.

Табл. 2

Заклади професійної (професійно-технічної) освіти [складено за 12]

|      | Кількість закладів професійної (професійно-технічної) освіти на кінець року, од | Кількість учнів, слухачів у закладах професійної (професійно-технічної) освіти на кінець року, тис. осіб | Кількість осіб, прийнятих на навчання до закладів професійної (професійно-технічної) освіти, тис. | Кількість осіб, випущених із закладів професійної (професійно-технічної) освіти, тис. |
|------|---------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------|
| 1995 | 33                                                                              | 15,5                                                                                                     | 8,4                                                                                               | 7,3                                                                                   |
| 2000 | 28                                                                              | 15,3                                                                                                     | 9,3                                                                                               | 8,1                                                                                   |
| 2010 | 32                                                                              | 14,5                                                                                                     | 8,9                                                                                               | 7,6                                                                                   |
| 2015 | 32                                                                              | 11,0                                                                                                     | 6,8                                                                                               | 6,3                                                                                   |
| 2019 | 31                                                                              | 9,5                                                                                                      | 5,7                                                                                               | 5,2                                                                                   |

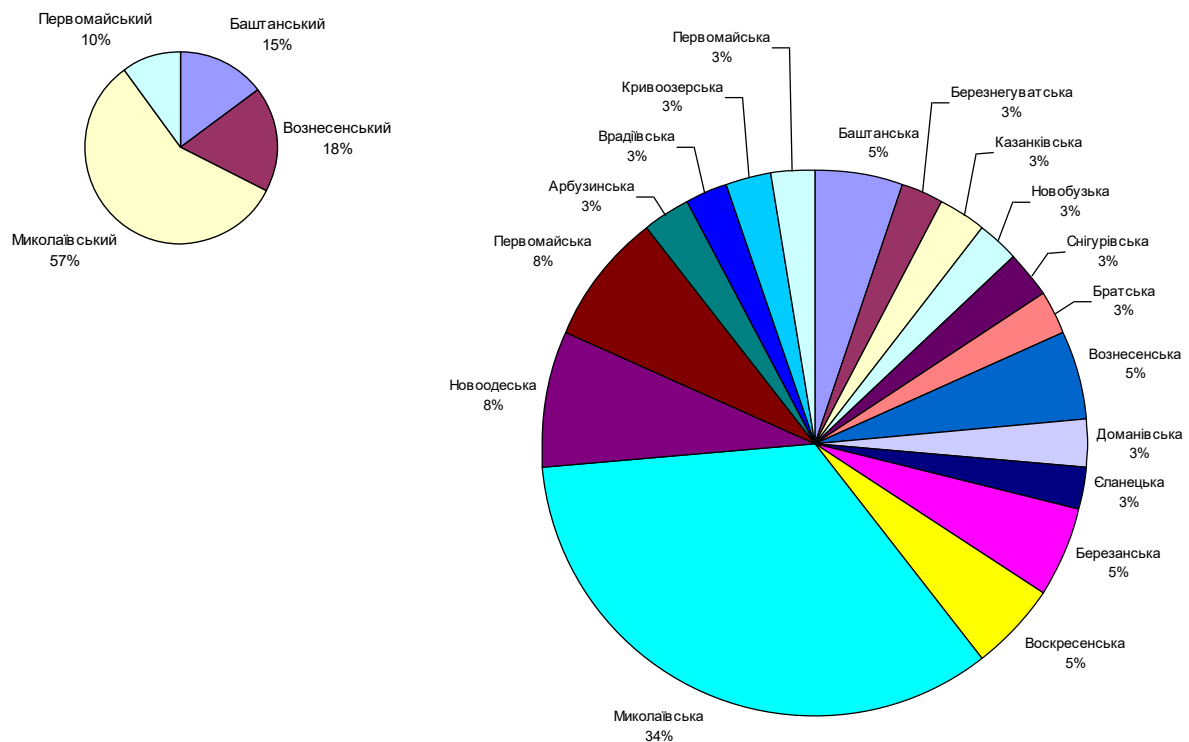


Рис. 6. Частка ЗПТО за районами та ТГ, 2019 р. [складено за 6]

Сучасна структура та напрями розвитку економіки області потребують розв'язання важливої проблеми – створення сприятливих умов для забезпечення господарського комплексу області кваліфікованими робітничими кадрами. Професійна освіта у Миколаївській області представлена мережею таких закладів освіти: приватні заклади освіти – 71; міжшкільні комбінати – 6; комбінати на підприємстві – 5; державні заклади вищої освіти – 11; загальноосвітній заклад – 1 (табл. 3).

Табл. 3.

Зклади професійної (професійно-технічної) освіти I атестаційного рівня, 2019 р. [складено за 2]

| Зклади                                            | 2014 | 2015 | 2016 | 2017 | 2018 |
|---------------------------------------------------|------|------|------|------|------|
| Автомобільні навчальні комбінати та школи         | 23   | 25   | 25   | 25   | 25   |
| Навчально-курсів комбінати, організації, установи | 20   | 22   | 23   | 21   | 23   |
| Навчально-виробничі комбінати (відомчі)           | 3    | 4    | 5    | 5    | 5    |
| Міжшкільні навчально-виробничі комбінати          | 5    | 6    | 6    | 6    | 6    |
| Зклади вищої освіти                               | 9    | 9    | 9    | 9    | 11   |
| Загальноосвітні середні школи-інтернати           | 1    | 1    | 1    | 1    | 1    |
| Усього                                            | 61   | 67   | 69   | 67   | 71   |

Проблемні моменти: зменшення загальної кількості педагогічних працівників, (потреба на сьогоднішній день у середньому 25%), низький соціальний статус педагогів, скорочення чисельності населення, значне демографічне навантаження на працездатне населення, збільшення кількості соціально вразливих категорій населення, зокрема внутрішньо переміщених осіб із зони АТО, збільшення міграційного відтоку найманих робітників із професійно-технічною і повною вищою освітою, невідповідність між попитом і пропозицією робочої сили, надлишок випускників. [2]

Вища освіта (ЗВО). Мережа вищої освіти представлена 39 закладами: 15 закладів вищої освіти, з них: 4 національних, 2 приватних, 8 відокремлених структурних підрозділів (інститути, філії, центри, пункти, факультети тощо, з яких 5 державних, 3 приватних) та 1 інститут післядипломної педагогічної освіти; 24 заклади фахової передвищої освіти, з них: 11 – державних, 6 – приватних, 7 – комунальних. Станом на 2018 р. у закладах вищої освіти навчалось 36,0 тис. студентів. Навчальний процес забезпечують 3735 педагогічних та науково-педагогічних працівників. [3]

Табл. 4

Заклади вищої освіти [складено за 5]

|         | Кількість ЗВО, од           |                                   | Кількість студентів у ЗВО, тис. осіб |                                   | Кількість осіб, прийнятих на навчання до ЗВО, тис. |                                   |
|---------|-----------------------------|-----------------------------------|--------------------------------------|-----------------------------------|----------------------------------------------------|-----------------------------------|
|         | коледжі, технікуми, училища | університети, академії, інститути | коледжі, технікуми, училища          | університети, академії, інститути | коледжі, технікуми, училища                        | університети, академії, інститути |
| 1995/96 | 16                          | 3                                 | 13,9                                 | 13,2                              | 4,6                                                | 2,7                               |
| 2000/01 | 17                          | 3                                 | 13,1                                 | 21,7                              | 4,6                                                | 5,4                               |
| 2010/11 | 11                          | 5                                 | 7,7                                  | 47,4                              | 2,6                                                | 8,0                               |
| 2014/15 | 11                          | 5                                 | 6,3                                  | 37,2                              | 2,0                                                | 7,3                               |
| 2018/19 | 12                          | 5                                 | 7,1                                  | 28,4                              | 1,6                                                | 5,7                               |
| 2019/20 | 9                           | 7                                 | 4,2                                  | 29,0                              | 1,1                                                | 5,6                               |

Табл. 5

Кількість випускників, аспірантів та докторантів [складено за 2]

|      | Кількість осіб, випущених із ЗВО, тис. |                                   | Кількість аспірантів на кінець року, осіб | Кількість докторантів на кінець року, осіб |
|------|----------------------------------------|-----------------------------------|-------------------------------------------|--------------------------------------------|
|      | коледжі, технікуми, училища            | університети, академії, інститути |                                           |                                            |
| 1995 | 4,2                                    | 2,4                               | 88                                        | 7                                          |
| 2000 | 3,7                                    | 3,4                               | 131                                       | 7                                          |
| 2010 | 2,4                                    | 11,4                              | 288                                       | 22                                         |
| 2015 | 1,7                                    | 9,4                               | 236                                       | 20                                         |
| 2018 | 2,0                                    | 8,6                               | 156                                       | 13                                         |
| 2019 | 1,5                                    | 8,4                               | 186                                       | 14                                         |

Аналіз кількості студентів за досліджуваний період показав, що у закладах вищої освіти зберігається тенденція до зменшення загальної кількості студентів, що зумовлено глобальним зниженням народжуваності в Україні, у тому числі, і в області.

Табл. 6

Фахівців вищої кваліфікації закладів вищої освіти у 2014 – 2018 роках, осіб, [складено за 2]

|                                      | Кількість фахівців вищої кваліфікації, осіб |      |      |      |      |
|--------------------------------------|---------------------------------------------|------|------|------|------|
|                                      | 2014                                        | 2015 | 2016 | 2017 | 2018 |
| Кількість аспірантів                 | 247                                         | 238  | 205  | 184  | 162  |
| Кількість докторантів                | 17                                          | 17   | 25   | 21   | 16   |
| Кількість докторів наук              | 211                                         | 221  | 236  | 233  | 227  |
| Кількість доцентів–докторів наук     | 38                                          | 36   | 48   | 46   | 50   |
| Кількість професорів - докторів      | 175                                         | 184  | 193  | 199  | 188  |
| Кількість кандидатів наук            | 941                                         | 845  | 872  | 851  | 860  |
| Кількість доцентів – кандидатів наук | 727                                         | 664  | 692  | 692  | 697  |
| Кількість професорів - кандидатів    | 19                                          | 16   | 16   | 17   | 15   |

У перспективі необхідно створювати в дошкільних початкових закладах умови для забезпечення місць для всіх дітей, які потребують здобуття дошкільної освіти, удосконалювати систему підготовки дітей старшого дошкільного віку до здобуття початкової освіти, забезпечити стандарт якості освіти в усіх територіальних громадах, забезпечити права на освіту дітей з особливими освітніми потребами, у тому числі з інвалідністю. Новій українській школі, створити сучасний освітній простір у закладах загальної середньої освіти, що здійснюють профільне навчання, упорядкувати мережу закладів професійної освіти відповідно до потреб регіону, сформувати пропозиції щодо регіонального та державного замовлення на підготовку спеціалістів відповідно до потреб ринку праці. Необхідно продовжити формування мережі профільних шкіл за результатами інвентаризації наявної мережі загальноосвітніх шкіл-інтернатів. [11]

При формуванні регіонального замовлення на підготовку робітничих кадрів слід урахувати потреби регіонального ринку праці. Необхідно проводити оптимізацію мережі закладів професійної освіти шляхом утворення навчально-практичних центрів галузевого спрямування. Доцільно впроваджувати елементи дуальної форми навчання в закладах фахової передвищої освіти. Потребує розширення перелік спеціальностей у закладах вищої освіти [17]. Територіальний аспект дослідження освітнього комплексу розкриває взаємозв'язки між компонентами та територією. Він показує, як територіально зосереджуються компоненти освітнього комплексу в різних типах населених пунктів і як формуються різні територіальні їх

поєднання. Територіальна структура освітнього комплексу є сукупністю точкових та регіональних елементів. Точкові елементи зі своїми зонами впливу формують регіональні елементи територіальної структури – соціально-географічні підрайони. Точковими елементами тут виступають пункти, центри та вузли розвитку освітнього комплексу. Для виділення точкових елементів були використані показники розвитку освіти, зокрема показники розвитку дошкільної освіти, загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти, використано показники охоплення населення дошкільною та загальною середньою освітою, кількості учнів на 1 вчителя, наповнюваність навчальних груп, тощо. [11] За даними показниками нами було виділено такі елементи територіальної структури освітнього комплексу Миколаївської області: вузол – м. Миколаїв; центрами виступають – м. Вознесенськ, м. Первомайськ, м. Южноукраїнськ, м. Очаків; пункти формують такі поселення, у яких функціонує хоча б один вид компонентної структури.

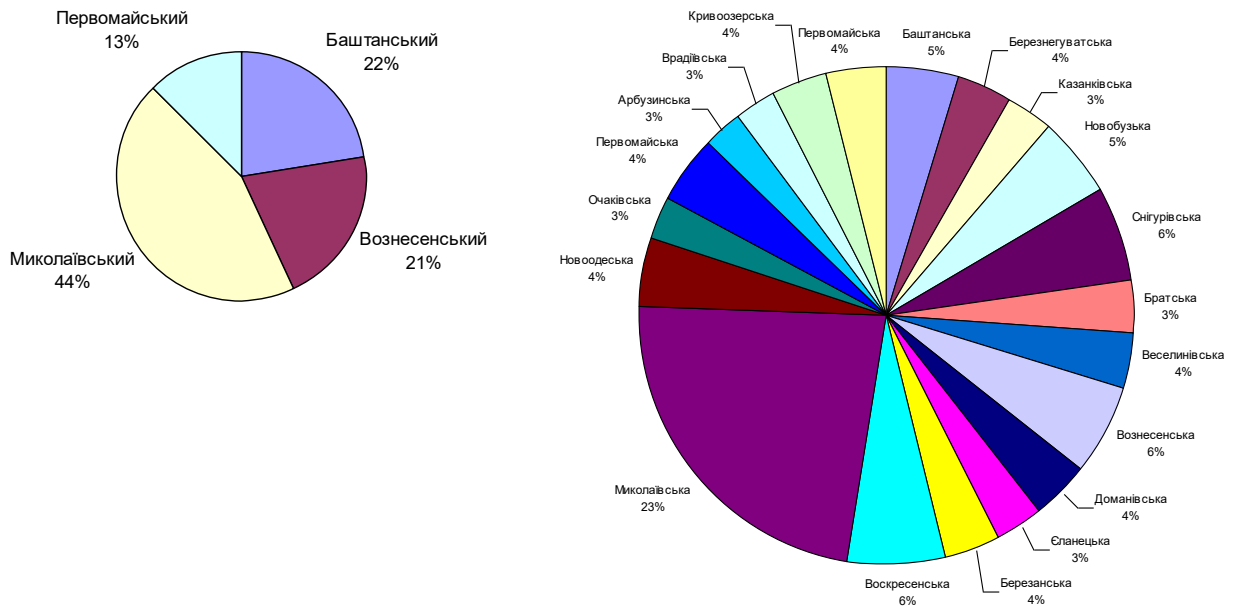


Рис. 7. Частка закладів освітнього комплексу за районами та ТГ, 2019 р. [складено за 6]

Слід зазначити, що центри розвитку освітнього комплексу обов'язково повинні мати усі компонентні складові, якими характеризуються пункти та включають ще один або кілька інших видів компонентів освітнього комплексу. [17] В Миколаївській області усі типи компонентної структури освітнього комплексу, органи управління, а також заклади вузівського сектору науки представлені лише в обласному центрі, що виступає вузлом розвитку освітнього комплексу та здійснює притягальний вплив на усі райони області та формує свої зони впливу.

**Висновки.** Освітній комплекс Миколаївської області – це поєднання в межах певної території мережі освітніх закладів, установ вузівського сектора науки, органів управління, що забезпечують населення відповідними послугами і перебувають у тісній взаємодії між собою та в подальшому забезпечують високий рівень соціально-економічного розвитку регіону та країни загалом. Подальше формування закладів освітнього комплексу в межах територіальних громад, соціально-економічна трансформація створять умови для збереження і розвитку населених пунктів–центрів економічного зростання, подальшого вдосконалення в них сучасної якісної освіти. Формування нового освітнього простору Миколаївської області потребує розширення та удосконалення мережі закладів освітнього комплексу забезпечення стандарту якості освіти в усіх територіальних громадах, забезпечення подальшого формування освітніх округів і опорних шкіл, удосконалення системи професійно-технічної і вищої освіти, створення системи взаємодії освітніх закладів і центрів зайнятості, розширення матеріально-технічне забезпечення, зокрема покриття високошвидкісного Інтернету, забезпечення права на освіту дітей з особливими освітніми потребами, у тому числі з інвалідністю.

Список використаних джерел:

1. Атлас адміністративно-територіального устрою України [Електронний ресурс]. Режим доступу: [https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2020/10/atlas\\_novogo\\_atu\\_2020.pdf](https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2020/10/atlas_novogo_atu_2020.pdf).
2. Аналітично-описова частина "Стратегії розвитку Миколаївської області на період до 2027 року" [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://economy-mk.gov.ua/index.php/ua/component/content/article/115-napriamky-diialnosti/rehionalnyi-rozvytok/sotsialno-ekonomichni-rozvytok/strategichne-planuvannia/187-strategichne-planuvannia?Itemid=437>.
3. Виконання програми розвитку освіти Миколаївської області в 2018 році [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.mk-oblrada.gov.ua/news.php?news=1146&group=32>.
4. Вступна кампанія у 2020 році у закладах професійної (професійно-технічної) освіти Миколаївщини [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://oblosvita.mk.gov.ua/ua/publiccouncil/1539866233>.
5. Демографічна та соціальна статистика/Освіта [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://www.mk.ukrstat.gov.ua/stat\\_inf/oblast/osvita/osvita.htm](http://www.mk.ukrstat.gov.ua/stat_inf/oblast/osvita/osvita.htm).
6. ДОН Миколаївської ОДА [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://mk.isuo.org/authorities/view/id/188>.
7. Заклади освіти інтернатного типу [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://oblosvita.mk.gov.ua/ua/1539112281>.
8. Ільєв О. М. Територіальна організація освітнього комплексу Волинської області: дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 – "Економічна та соціальна географія" / О. М. Ільєв. – К., 2014. – 21 с.
9. Каленюк І. Освіта в ринковому середовищі та неекономічні цінності / І. Каленюк // Економіка України. – 2003. – № 7. – С. 67–73.
10. Комарова О. А. Формування освітнього потенціалу суспільства: методологія, методика, практика: дис. ... д-ра екон. наук: 08.00.03 / О. А. Комарова. – К., 2009. – 670 с.
11. Мельниченко Т. Ю. Освітній комплекс України : сучасний стан і напрями вдосконалення територіальної організації : автореф. дис. ...канд. геогр. наук: 11.00.02 / Т. Ю. Мельниченко; НАН України. Ін-т географії. – К., 2005. – 21 с.
12. Мережа закладів професійної (професійно-технічної) освіти Миколаївської області [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://oblosvita.mk.gov.ua/ua/publiccouncil/1539114453>.
13. Мережа закладів дошкільної освіти Миколаївська область [Електронний ресурс]. Режим доступу: Дошкільна освіта – 2019 <http://oblosvita.mk.gov.ua/ua/1423729148/1539116610>.
14. Нич Т. В. Географія інтелектуального потенціалу Хмельницької області / Т. В. Нич. – К. : Прінт-Сервіс, 2017. – 182 с.
15. Олійник Я. Б. Просторова організація соціально-географічних процесів в Україні / Я. Б. Олійник, Л. М. Немець, К. А. Немець. – К. : Харків, 2003. – 164 с.
16. Рейтинг шкіл Миколаївської області 2019 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://osvita.ua/school/rating/65377>.
17. Y. Oliynyk, T. Nych (2019) Educational complex of the Herson area: the current state and prospects of development. *Visnyk Kyivskogo nacionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka, Geografiya* [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Geography], 1 (74), 23-29 (in Ukrainian, abstr. in English).

References:

1. Atlas of administrative-territorial organization of Ukraine [Electronic resource]. – Mode of access: [https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2020/10/atlas\\_novogo\\_atu\\_2020.pdf](https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2020/10/atlas_novogo_atu_2020.pdf).
2. Analytical and descriptive part "Strategy of development of the Nikolaev area for the period till 2027" [Electronic resource]. – Mode of access: <https://economy-mk.gov.ua/index.php/ua/component/content/article/115-napriamky-diialnosti/rehionalnyi-rozvytok/sotsialno-ekonomichni-rozvytok/strategichne-planuvannia/187-strategichne-planuvannia?Itemid=437>.
3. Execution of the program of development of education of the Nikolaev area in 2018 [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.mk-oblrada.gov.ua/news.php?news=1146&group=32>.
4. Admission campaign in 2020 in institutions of professional (vocational and technical) education of Mykolayiv region [Electronic resource]. – Mode of access: <http://oblosvita.mk.gov.ua/ua/publiccouncil/1539866233>.
5. Demographic and social statistics / Education [Electronic resource]. Access mode: [http://www.mk.ukrstat.gov.ua/stat\\_inf/oblast/osvita/osvita.htm](http://www.mk.ukrstat.gov.ua/stat_inf/oblast/osvita/osvita.htm).
6. DON of the Nikolaev regional state administration [Electronic resource]. – Mode of access: <https://mk.isuo.org/authorities/view/id/188>.
7. Boarding schools [Electronic resource]. – Mode of access: <http://oblosvita.mk.gov.ua/ua/1539112281>.
8. Ilyev O. M. Territorial organization of the educational complex of the Volyn region: dissertation. geogr. Sciences: 11.00.02 – "Economic and social geography" / O. M. Ilyev. – Kyiv. [In Ukrainian].
9. Kalenyuk I. Education in the market environment and noneconomic values / I. Kalenyuk // Economy of Ukraine. – 2003. – No. 7 [In Ukrainian].
10. Komarova O. A. Formation of educational potential of society: methodology, methodology, practice: dis .... Doctor of Economic Sciences: 08.00.03 / O. A. Komarova. – Kyiv. 2009 [In Ukrainian].
11. Melnichenko T. Yu. Educational complex of Ukraine: the current state and directions of improvement of the territorial organization: author's abstract. Dis ... Cand. geogr. Sciences: 11.00.02 / T. Yu. Melnichenko; NAS of Ukraine. Institute of Geography. – Kyiv., 2005 [In Ukrainian].
12. Network of establishments of professional (vocational and technical) education of the Nikolaev area [Electronic resource]. – Mode of access: <http://oblosvita.mk.gov.ua/ua/publiccouncil/1539114453>.
13. Network of preschool institutions of the Nikolaev area [Electronic resource]. – Mode of access: <http://oblosvita.mk.gov.ua/ua/1423729148/1539116610>.
14. Nych T. V. Geography of the intellectual potential of the Khmelnytsky region / T. V. Nych. Kyiv: Print-Service, 2017 [In Ukrainian].
15. Oliynyk Y. B. Spatial Organization of Socio-geographical Processes in Ukraine / Ya. B. Oliynyk, L. M. Nemets, K. A. Nemets. – Kharkiv, 2003 [In Ukrainian].
16. Rating of schools of the Nikolaev area of 2019 [Electronic resource]. – Mode of access: <https://osvita.ua/school/rating/65377>.
17. Y. Oliynyk, T. Nych (2019) Educational complex of the Herson area: the current state and prospects of development. *Visnyk Kyivskogo nacionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka, Geografiya* [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Geography], 1 (74), 23-29 (in Ukrainian, abstr. in English).

Надійшла до редколегії 07.09.2020

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

1. *Bagirova Firengiz* – Graduate Student, Ganja State University, Ganja, Azerbaijan, e-mail: nivelir\_59@mail.ru.
2. *Белоусова Наталія Володимирівна* – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри землеустрою та кадастру, Національний авіаційний університет, Київ, Україна, e-mail: belousova-69@ukr.net.
3. *Вишневецький Віктор Іванович* – доктор географічних наук, професор, Національний авіаційний університет, Київ, Україна, e-mail: vishnev.v@gmail.com.
4. *İlgar Mammadov Bakhtiyar* – PhD, Baku State University, Baku, Azerbaijan, e-mail: ilqar.tobacco@mail.ru.
5. *Кравець Тарас Мирославович* – кандидат географічних наук, викладач кафедри комплексів і приладів артилерійської розвідки, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів, Україна, e-mail: taras-kravets@ukr.net.
6. *Любіцева Ольга Олександрівна* – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри країнознавства та туризму, географічний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна, e-mail: loa13@ukr.net.
7. *Нич Тетяна Василівна* – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії, географічний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна, e-mail: tatyana2510@ukr.net.
8. *Скоростецька Ольга Олександрівна* – асистент кафедри землеустрою та кадастру, Національний авіаційний університет, Київ, Україна, e-mail: lilamirinda@icloud.com.
9. *Сировець Сергій Юрійович* – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри країнознавства та туризму, географічний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.
10. *Телешман Віктор Іванович* – аспірант, кафедра економічної та соціальної географії, географічний факультет, м. Київ, Україна, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна, e-mail: oscar1424lal@gmail.com.
11. *Олійник Ярослав Богданович* – академік НАПН України, доктор економічних наук, професор, декан географічного факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна, e-mail: 521ya.ol.53@ukr.net.
12. *Смочко Наталія Михайлівна* – кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри туризму і географії, Мукачівський державний університет, м. Мукачеве, Україна, e-mail: natazak@ukr.net, <http://orcid.org/0000-0002-2440-5737>.
13. *Урбанська Діана Станіславівна* – студентка кафедри країнознавства та туризму, географічний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРАХ

1. *Багирова Фиренгиз* – аспирант, Гянджинский государственный университет, e-mail: nivelir\_59@mail.ru.
2. *Белоусова Наталья Владимировна* – кандидат географических наук, доцент, доцент кафедры землеустройства и кадастра, Национальный авиационный университет, Киев, Украина, e-mail: belousova-69@ukr.net.
3. *Вишневецкий Виктор Иванович* – доктор географических наук, профессор, Национальный авиационный университет, Киев, Украина, e-mail: vishnev.v@gmail.com.
4. *Ильгар Мамедов Бахтияр* – Бакинский государственный университет, докторант, г. Баку, Азербайджан, e-mail: ilqar.tobacco@mail.ru.
5. *Кравец Тарас Мирославович* – кандидат географических наук, преподаватель кафедры комплексов и приборов артиллерийской разведки, Национальная академия сухопутных войск имени гетмана Петра Сагайдачного, г. Львов, Украина, e-mail: taras-kravets@ukr.net.
6. *Любицева Ольга Александровна* – доктор географических наук, профессор, заведующая кафедры страноведения и туризма, географический факультет, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, г. Киев, Украина, e-mail: loa13@ukr.net.
7. *Ныч Татьяна Васильевна* – кандидат географических наук, доцент кафедры экономической и социальной географии, географический факультет, Киевский

национальный университет имени Тараса Шевченко, г. Киев, Украина, e-mail: tatyana2510@ukr.net.

8. *Скоростецкая Ольга Александровна* – ассистент кафедры землеустройства и кадастра, Национальный авиационный университет, Киев, Украина, e-mail: lilamirinda@icloud.com.
9. *Сыровец Сергей Юрьевич* – кандидат географических наук, доцент, доцент кафедры страноведения и туризма, географический факультет, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, г. Киев, Украина.
10. *Телешман Виктор Иванович* – аспирант, кафедра экономической и социальной географии, географический факультет, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, г. Киев, Украина e-mail: oscar1424lal@gmail.com.
11. *Олійник Ярослав Богданович* – академик НАПН Украины, доктор экономических наук, профессор, декан географического факультета, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, г. Киев, Украина, e-mail: 521ya.ol.53@ukr.net.
12. *Смочко Наталья Михайловна* – кандидат географических наук, доцент, заведующий кафедрой туризма и географии, Мукачевский государственный университет, г. Мукачево, Украина, e-mail: natazak@ukr.net, <http://orcid.org/0000-0002-2440-5737>.
13. *Урбанская Диана Станиславовна* – студентка кафедры страноведения и туризма, географический факультет, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, г. Киев, Украина.

#### INFORMATION ABOUT AUTHORS

1. *Bagirova Firengiz* – Graduate Student, Ganja State University, e-mail: nivelir\_59@mail.ru.
2. *Bielousova Natalya Vladimirovna* – Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor, Assistant Professor of Land Management and Cadastre Department, National aviation University of Kyiv, Ukraine, e-mail: belousova-69@ukr.net.
3. *Vyshnevskiy Viktor Ivanovych* – Doctor of geography sciences, professor, National Aviation University, Kyiv, Ukraine, e-mail: vishnev.v@gmail.com.
4. *İlqar Mammadov Bakhtiyar* – PhD, Baku State University, Baku, Azerbaijan, e-mail: ilqar.tobacco@mail.ru.
5. *Kravets Taras Myroslavovych* – Candidate of Geographical Sciences, Lecturer of Systems and Appliances Artillery Reconnaissance Department, National Academy of the Army named after Hetman Sahaidachny, Lviv, Ukraine, e-mail: taras-kravets@ukr.net.
6. *Liubitseva Olha Olexandrivna* – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Head of Country Studies and Tourism Department, Faculty of Geography, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine, e-mail: loa13@ukr.net.
7. *Nych Tatiana Vasilievna* – Ph.D. in Geography, Assistant Professor of Economic and Social Geography Department, Faculty of Geography, Taras Shevchenko Kyiv National University, Kyiv, Ukraine, e-mail: tatyana2510@ukr.net.
8. *Skorostetska Olha Alexandrovna* – Assistant of the Department of Land Management and Cadastre National aviation University of Kyiv, Ukraine, e-mail: lilamirinda@icloud.com.
9. *Syrovets Sergey Yurevich* – Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor, Assistant Professor of Country Studies and Tourism Department, Faculty of Geography, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
10. *Teleshman Victor Ivanovich* – Postgraduate Student, Department of Economic and Social Geography, Faculty of Geography, Taras Shevchenko National University of Kyiv oscar1424lal@gmail.com.
11. *Oliynyk Yaroslav Bogdanovich* – Academic of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Economics, Dean of Faculty of Geography Professor, Taras Shevchenko Kyiv National University, Kyiv, Ukraine, e-mail: 521ya.ol.53@ukr.net.
12. *Smochko Nataliia Mykhailivna* – Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor, Head of Tourism and Geography Department, Mukachevo State University, Mukachevo, Ukraine, e-mail: natazak@ukr.net, <http://orcid.org/0000-0002-2440-5737>.
13. *Urbanska Diana Stanislavovna* – Student of Country Studies and Tourism Department, Faculty of Geography, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.



*I. ГЕОГРАФІЯ РЕКРЕАЦІЇ ТА ТУРИЗМУ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПИТАННЯ*

|                                                                                                                                                     |    |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| <i>Белоусова Н.В., Скоростецька О.О.</i> СУЧАСНІ РЕАЛІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТУРИСТИЧНОГО РИНКУ УКРАЇНИ В КОРОНАВІРУСНИЙ ПЕРІОД: ВИКЛИКИ ТА ПРАКТИЧНІ РІШЕННЯ | 3  |
| <i>Любіцева О.О., Сировець С.Ю., Урбанська Д.С.</i> ТУРИЗМ В СИСТЕМІ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ                                        | 9  |
| <i>Вишневський В.І.</i> ЧОРНОГІРСЬКА СТЕЖКА ЯК БРЕНД УКРАЇНСЬКОГО ПІШОХІДНОГО ТУРИЗМУ                                                               | 17 |

*II. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ ТА КРАЇНОЗНАВСТВА*

|                                                                                                                                           |    |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| <i>Смочко Н.М.</i> ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ МОНОРОЗВИТКУ В ГЕОГРАФІЧНОМУ ПРОСТОРІ               | 26 |
| <i>Mammadov I.B.</i> INCREASING DIFFERENCES IN THE LEVEL OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE WORLD COUNTRIES AND MIGRATION PROCESSES     | 35 |
| <i>Bagirova F.R.</i> THE ECONOMIC STRUCTURE OF THE INDUSTRIAL HUBS IN AZERBAIJAN AND THEIR AND ECONOMIC-GEOGRAPHICAL DEVELOPMENT PROBLEMS | 42 |
| <i>Кравець Т.М.</i> СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА СУТНІСТЬ ВІЙСЬКОВОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ                                                               | 50 |
| <i>Телешман В.І.</i> ІНДЕКС ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ: ПОКАЗНИКИ ТА РЕЙТИНГИ                                                             | 58 |
| <i>Олійник Я.Б., Нич Т.В., Яворська К.В.</i> ОСВІТНІЙ КОМПЛЕКС МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ               | 65 |
| <i>ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ</i>                                                                                                             | 75 |

*СОДЕРЖАНИЕ*

*I. ГЕОГРАФИЯ РЕКРЕАЦИИ И ТУРИЗМА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ*

|                                                                                                                                                              |    |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| <i>Белоусова Н.В., Скоростецкая О.А.</i> СОВРЕМЕННЫЕ РЕАЛИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТУРИСТИЧЕСКОГО РЫНКА УКРАИНЫ В КОРОНАВИРУСНЫЙ ПЕРИОД: ВЫЗОВЫ И ПРАКТИЧЕСКИЕ РЕШЕНИЯ | 3  |
| <i>Любицева О.А., Сыровец С.Ю., Урбанская Д.С.</i> ТУРИЗМ В СИСТЕМЕ ТРАНСГРАНИЧНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА УКРАИНЫ                                                   | 9  |
| <i>Вишневский В.И.</i> ЧЕРНОГОРСКАЯ ТРОПА КАК БРЕНД УКРАИНСКОГО ПЕШЕХОДНОГО ТУРИЗМА                                                                          | 17 |

*II. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБЩЕСТВЕННОЙ ГЕОГРАФИИ И СТРАНОВЕДЕНИЯ*

|                                                                                                                                          |    |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| <i>Смочко Н.М.</i> ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ МОНОРАЗВИТИЯ В ГЕОГРАФИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ      | 26 |
| <i>Мамедов И.Б.</i> РОСТ РАЗЛИЧИЙ В УРОВНЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СТРАН МИРА И МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ                          | 35 |
| <i>Багирова Ф.Р.</i> ХОЗЯЙСТВЕННАЯ СТРУКТУРА И ПРОБЛЕМЫ ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННЫХ УЗЛОВ АЗЕРБАЙДЖАНА               | 42 |
| <i>Кравец Т.М.</i> ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ВОЕННОЙ СФЕРЫ УКРАИНЫ                                                             | 50 |
| <i>Телешман В.И.</i> ИНДЕКС ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ УКРАИНЫ: ПОКАЗАТЕЛИ И РЕЙТИНГИ                                                        | 58 |
| <i>Олейник Я.Б., Нич Т.В., Яворская К.В.</i> ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС НИКОЛАЕВСКОЙ ОБЛАСТИ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ | 65 |
| <i>ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРАХ</i>                                                                                                             | 75 |

LIST OF CONTENTS

*I. GEOGRAPHY OF RECREATION AND TOURISM: THEORETICAL AND APPLIED ISSUES*

|                                                                                                                                                               |    |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| <i>Bielousova N.V., Skorostetska O.A.</i> MODERN REALITIES OF THE TOURISM MARKET OF UKRAINE DURING THE CORONAVIRUS PERIOD: CHALLENGES AND PRACTICAL SOLUTIONS | 3  |
| <i>Liubitseva O.A., Syrovets S.Yu., Urbanska D.S.</i> TOURISM IN THE SYSTEM OF CROSS-BORDER COOPERATION OF UKRAINE                                            | 9  |
| <i>Vyshnevskyi V.I.</i> CHERNOHIRSKYI TRAIL AS A BRAND OF UKRAINIAN HIKING TOURISM                                                                            | 17 |

*II. CURRENT PROBLEMS OF SOCIAL GEOGRAPHY AND COUNTRY STUDIES*

|                                                                                                                                                  |    |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| <i>Smochko N.M.</i> THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE STUDY OF THE TERRITORIAL SYSTEM OF MONODEVELOPMENT IN GEOGRAPHICAL SPACE    | 26 |
| <i>Mammadov I.B.</i> INCREASING DIFFERENCES IN THE LEVEL OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE WORLD COUNTRIES AND MIGRATION PROCESSES            | 35 |
| <i>Bagirova F.R.</i> THE ECONOMIC STRUCTURE OF THE INDUSTRIAL HUBS IN AZERBAIJAN AND THEIR AND ECONOMIC-GEOGRAPHICAL DEVELOPMENT PROBLEMS        | 42 |
| <i>Kravets T.M.</i> SOCIO-GEOGRAPHICAL ESSENCE OF THE MILITARY SPHERE OF UKRAINE                                                                 | 50 |
| <i>Teleshman V.I.</i> HUMAN DEVELOPMENT INDEX OF UKRAINE: INDICATORS AND RATINGS                                                                 | 58 |
| <u><i>Oliynyk Y.B.</i></u> , <i>Nych T. V., Yavorska K.V.</i> EDUCATIONAL COMPLEX OF MYKOLAIV REGION: CURRENT STATE AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT | 65 |
| INFORMATION ABOUT AUTHORS                                                                                                                        | 75 |